

STÁT A PRÁVO V LETECH 1620 – 1918

Tento text vznikl úpravou souvislého textu (ČaČsPD-1620-1918-var01), který také dáváme k dispozici. Protože před jeho doladěním pominul důvod, pro který vznikl, nebyly provedeny následné korektury. Za případné chyby se omlouvám.

Členění textu vychází ze skutečnosti, že ve vývoji státního zřízení znamenal přechod ke konstituční monarchii v polovině 19. století zásadní přelom, zatímco právo se v tomto období vyvíjelo v zásadě kontinuálně.

HABSBURSKÝ ABSOLUTISTICKÝ STÁT

A. Stát a právo v ekonomických a politických souvislostech doby. 1. Habsburský absolutismus: Absolutistické období. Klady a záporů absolutistických přeměn. Charakteristické rysy absolutistické vlády. **2. Proměny habsburského absolutismu:** Počátek absolutistické vlády. Osvícený absolutismus. Policejní absolutismus.

B. Státní mechanismus. 1. Organizace a výkon moci a státní správy: Základní vývojové linie. Byrokratický princip. Panovník. Ústřední orgány. Dočasné posílení společných orgánů zemí České koruny. Zánik společných orgánů zemí České koruny. Česká dvorská kancelář. Spravování jednotlivých zemí. Krajská správa. Vrchnostenská správa. Správa měst. Regulace magistrátů Josefa II. Cechy. Vojenská správa. Počátky centralizovaného policejního aparátu. Církevní správa. **2. Organizace soudnictví:** První změny po nástupu Habsburků. Základní vývojové tendence v absolutistickém období. Změny v soudní organizaci do roku 1783. Josefínská soudní reforma z roku 1783.

C. Další reformy osvícenského absolutismu: Osvícenské reformy. Regulace pozemkově vrchnostenských vztahů. Reformy v daňové oblasti. Toleranční patent. Školská reforma.

KONSTITUČNÍ ÉRA HABSBURSKÉ MONARCHIE (1848–1918)

A. Stát a právo v ekonomických a politických souvislostech doby: Revoluční roky 1848 – 1849. Hlavní události celorakouského významu. Revoluce v Čechách. Vývoj na Moravě. Bachovský absolutismus. Obnovení konstitučního režimu. Dualizace říše.

B. Ústavní vývoj: Dubnová ústava 1848. Moravská zemská ústava. Kroměřížský ústavní návrh 1848. Březnová ústava 1849. Silvestrovské patenty 1851. Říjnový diplom 1860. Únorová ústava 1861. Prosincová ústava 1867.

C. Základní občanská práva a svobody: První pokusy o zakotvení občanských práv a svobod. Spolčovací právo. Shromažďovací právo. Svoboda tisku.

D. Státní mechanismus. 1. Rakouské parlamenty: Náčrt vývoje do roku 1867. Říšská rada podle prosincové ústavy. Delegace. **2. Panovník:** Náčrt vývoje do roku 1867. Postavení panovníka po roce 1867. **3. Ministerstva:** Náčrt vývoje do roku 1867. Vláda a ministerstva po roce 1867. **4. Organizace soudnictví:** Vývoj soudní soustavy a organizace soudů do roku 1867. Soudní soustava po roce 1867. **5. Vývoj místní a územní správy a samosprávy:** Dvojkolejná správa. **Orgány politické správy:** Vývoj právní úpravy. Konečná organizace politické správy. **Samosprávné korporace:** Vývoj právní úpravy obecní samosprávy. Vývoj právní úpravy zemské samosprávy. Definitivní podoba místní a okresní samosprávy. Definitivní podoba zemské samosprávy.

6. Ozbrojené sbory habsburské monarchie: Armáda a námořnictvo. Státní policie. Obecní policie. Četnictvo.

E. Vývoj volebního práva: Volební právo. Volby do obcí a okresních samospráv. Volby do zemských sněmů. Volby do říšské rady.

F. Vztah státu a církve a náboženská svoboda: Konkordát a květnové zákony.

G. České státoprávní koncepce a český politický život: Vývoj do roku 1867. Česká politika za platnosti prosincové ústavy.

PŘEBUDOVÁNÍ PRÁVNÍHO ŘÁDU

A. Od středověkého k novověkému právu (1620 – 1848). 1. Hlavní vývojové tendence: Určující změny. Prameny práva. Unifikace práva. Odstraňování stavovského partikularismu. Modernizace práva. **2. Kodifikace trestního práva:** Trestní právo v 17. století. Trestní zákoník Josefa I. Trestní zákoník Marie Terezie. Trestní zákoník Josefa II. Trestní zákoník z roku 1803. **3. Kodifikace občanského práva:** Počátky kodifikačních prací. Přijetí všeobecného občanského zákoníku. Všeobecný občanský zákoník. **4. Úprava dalších právních odvětví:** Směnečné a obchodní právo. Horní právo. Procesní právo.

B. Vývoj práva v konstitučním období (1848 – 1918). 1. Hlavní vývojové tendence: Zákonodárství neabsolutistického období. Zákonodárství po obnovení konstitučního režimu. **2. Trestní právo hmotné:** Nejdůležitější trestněprávní přepisy bachovského absolutismu. Trestní zákoník z roku 1852. Vojenský trestní zákon z roku 1855. **3. Občanské právo:** Předpisy vydané vedle občanského zákoníku. Přímé novelizace občanského zákoníku. **4. Úprava**

dalších právních odvětví: Směnečné a obchodní právo. Živnostenské právo. Horní právo. Úprava pracovněprávních vztahů a sociálního zabezpečení pracovníků. Řízení v civilněprávních věcech. Trestní řízení. Trestní řízení správní.

C. Vybrané instituty práva platného v českých zemích. 1. Trestní právo: Delikty. Trestní odpovědnost. Polehčující a přitěžující okolnosti. Tresty. **2. Občanské právo:** Právní subjektivita. Manželství. Věci a věcná práva. Držba. Vlastnické právo. Služebnosti. Zástavní právo. Smlouvy. Dědické právo. **3. Směnečné a obchodní právo:** Směnky. Obchod. Obchodník (kupec). Obchodní společnosti. Veřejná obchodní společnost. Komanditní společnost a komanditní společnost na akcie. Akciová společnost. Tichá společnost. Společnost s ručením omezeným. Družstva. **4. Živnostenské právo:** Živnosti.

HABSBURSKÝ ABSOLUTISTICKÝ STÁT

1. Význam přeměn z absolutistického období

Absolutistické období. Několikasetleté období absolutistického vládnutí Habsburků (1620 – 1848) představuje ve vývoji státu a práva neobyčejně **významnou etapu**, protože opatření absolutistických panovníků zásadním způsobem měnila povahu státního aparátu a právního řádu. Absolutistickou éru proto můžeme chápat jako svým způsobem **přechodové období** mezi středověkým stavovským a novodobým konstitučním státem a mezi středověkým partikulárním právem a právním řádem vycházejícím z rovnosti před zákonem a respektujícím základní práva občanů. Zároveň je to období, které rozhodující měrou ovlivnilo podobu státoprávních institutů na území českých zemí nejen ve druhé polovině 19. a na začátku 20. století, tedy za existence habsburské monarchie, ale vlastně i v současné době.

Termíny „*Habsburkové*“ a „*habsburská vláda*“ budeme používat vedle jejich vlastního významu také jako zkrácené označení pro režim, tedy způsob vládnutí, uplatňovaný v jednotlivých obdobích jejich vlády.

Společnost špěla od stavovské k absolutní monarchii v procesu dlouhodobého soupeření stavů s panovníkem. V českých zemích se po porážce stavovského povstání v roce 1620 Habsburkům podařilo během velmi krátké doby toto téměř sto let trvající soupeření jednoznačně rozhodnout ve svůj prospěch a postupný proces přeměnit na rychlé a důsledné nastolení absolutistických metod vládnutí. Je to jeden z dokladů skutečnosti, že se habsburský absolutismus **neprojevoval v celé říši stejně**.

Centralizační snahy a s nimi spojené přebudování státního aparátu a vytváření právního řádu postaveného na jednotném základě ovlivnily dění v českých a rakouských zemích podstatně **výrazněji než v uherské části** monarchie.

Unifikace vývoje v českých a rakouských zemích po nástupu Marie Terezie a stále zřetelnější odlišnost uherské části monarchie se promítly také do uspořádání říše, v němž původní trojdílnou rakousko-uhersko-českou strukturu postupně nahrazovalo – prozatím neoficiální, fakticky však zcela zřetelné – dualistické rakousko-uherské členění.

Středověké rysy státního uspořádání a práva postupně překrývaly **moderní principy**. Tento proces přestavby státních institucí a práva nakonec na prahu druhé poloviny 19. století vyústil – v rozporu se zájmy svých iniciátorů a jejich nástupců na trůně – v prosazení koncepce konstitučního státu a proklamování principu rovnosti občanů před zákonem.

Klady a zápory absolutistických přeměn. Ve státní správě Habsburkové – daleko úspěšněji v českých a rakouských zemích než v Uhrách – postupně odbourávali středověké instituce a nahrazovali je novým, výkonnějším **byrokratickým aparátem**. Také **v právu** – a opět především v nově formované západní části monarchie – se prosazovaly **moderní principy**. Právní obyčej nahradilo psané právo a středověký právní partikularismus se v českých a rakouských zemích stal minulostí. Do úředních aktů i do myšlení státníků, úředníků a praktických právníků pronikaly **přirozenoprávní ideje**. V druhé polovině 18. století habsburští panovníci poprvé výrazně **zasáhli do pozemkové vrchnostenských vztahů** a upravili **náboženské poměry**. Na konci 18. a v první polovině 19. století se v procesu národního obrození formovala **myšlenka svébytnosti českého**

(a slovenského) národa, Na ocenění významu této etapy pro rozvoj státu a práva v zásadě nic nemění ani některé nesporně **negativní momenty**, především ekonomické zaostávání a sociální, zpočátku náboženský a později národnostní útlak.

Struktura nově budovaného státního aparátu i vnitřní organizace jednotlivých úřadů se v základních principech **příliš nelišily od současné státní správy**. Od státní správy se oddělovalo soudnictví.

Nechtěným završením nového chápání funkcí a činnosti státu, provázeného vznikem nových orgánů s odlišnou vnitřní výstavbou a s jinak uspořádanými vzájemnými vztahy, se stal požadavek ústavní úpravy postavení občana a výkonu státní moci, důrazně uplatněný v roce 1848.

Nové právní předpisy již upravily jednotlivá **právní odvětví** vymezená podle předmětu úpravy jednotně pro všechno obyvatelstvo bez ohledu na příslušnost k různým společenským vrstvám.

V soukromém právu, jehož základní předpis – Všeobecný občanský zákoník z roku 1811 – na území České republiky platil až do roku 1950, se výrazně uplatnily instituty, vycházející z římského práva.

V posledních **trestních zákonících** tohoto období už neměly místo iracionální důkazní prostředky, mrzačící tresty a podobné instituty, naopak se v nich uplatnily zásady zákonnosti a presumpce nevinny a další principy a instituty, zmírňující krutost trestního práva a navozující právní jistotu občana.

Samostatně a odlišně bylo upraveno **řízení v civilních a trestních věcech**.

Habsburští panovníci nejdříve vymezili maximální rozsah povinností závislého obyvatelstva vůči vrchnosti a postavily vrchnostenský aparát pod kontrolu státních orgánů (**robotní patenty**) a pak zrušili přežívající formy osobní závislosti (**zrušení nevolnictví**). Učinili tak první kroky na cestě k odstranění feudálních majetkových poměrů na venkově a k zrovnoprávnění závislého obyvatelstva.

Přirozenoprávní ideje představovaly zárodek nového společenského uspořádání, vyjádřeného formulací principu rovnosti před zákonem a dalších základních občanských práv a přijetím ústavy, zajišťující občanům podíl na řízení státu a zakotvující dělbu moci.

Problematickým rysem vývoje bylo zejména **politické a ekonomické zaostávání** habsburské monarchie za ostatní Evropou, projevující se především v 19. století. Mnohá opatření se v porovnání se západní Evropou jevila jako **polovičatá** a nelze přehlédnout ani **sociální, náboženský a později národnostní útlak** vyvíjený rakouskou (a uherskou) administrativou.

Český stát v tomto období ztrácel na územním rozsahu. S přebudováním státního aparátu byl spojen postupný zánik jednotlivých společných orgánů českého státu, který se tak fakticky **rozplýval ve stále zřetelněji centralizované západní části habsburského soustátí**.

Po faktické ztrátě obou Lužic v roce 1635, velké části Slezska v roce 1742 a zahraničních lén v průběhu 18. století a po pevném připojení (bohemizaci) Chebska v 18. století se jádro českého státu ustálilo v podobě, která už **předznamenala územní rozsah dnešní České republiky**.

Z národního pohledu můžeme vidět jako negativum, že v nové organizaci **mizely tradiční instituty českého práva**. Nově zaváděné právo, vycházející ze středověkého obecného práva (tedy recipovaného římského práva) a později i z přirozenoprávních idejí, však bylo vesměs kvalitnější a lépe odráželo novou realitu.

Charakteristické rysy absolutistické vlády. Absolutistickou formu vládnutí spojujeme především s **panovnickým samovládím** v tom smyslu, že téměř všichni úředníci, úřady a další veřejnoprávní instituce podléhali panovníkovi, který měl právo konečného rozhodnutí (absolutismus v užším slova smyslu), a s **centralizací**. Habsburskou variantu absolutismu však charakterizovaly ještě další rysy. Průvodním jevem centralizace se stala **byrokratizace státního aparátu** a v neněmeckých zemích monarchie také **germanizace**. **Refeudalizace**, k níž došlo hned na počátku absolutistického období, znamenala znovuupevnění uvolněných feudálních vazeb, znovupřipoutání závislého obyvatelstva k půdě. Tvrdá **rekatolizace**, která zasáhla především české země po porážce protestantských stavů v roce 1620, souvisela s celoevropským náboženským konfliktem, završených právě v třicetileté válce.

Panovnické samovládí a centralizace provázely absolutistickou vládu trvale. Refeudalizace a rekatolizace charakterizovaly především její počáteční fázi. Centralizace a s ní spojená silná germanizace, byrokratizace státní správy a ingerence státu do dosud nepovšimnutých oblastí se nejvýrazněji projevovaly v osvěcenském období. Od doby vlády Marie Terezie (s krátkým přerušením za Josefa II.) se zcela zřetelně prosazovala tendence k dualizaci říše.

Soustředění rozhodující moci v rukou panovníka představovalo imanentní součást absolutistického způsobu vládnutí a podmiňovalo další rysy absolutismu, zejména tíhnutí k **centralismu** a **byrokratizaci správy**. Aby panovník mohl kvalifikovaně rozhodovat, musel mít ve své bezprostřední blízkosti zkoncentrovaný účinný aparát, nadaný rozsáhlými pravomocemi a schopný opatřovat prostřednictvím nižších složek spolehlivé informace, navrhnout efektivní opatření a dohlížet na jejich realizaci.

V prvních desetiletích po roce 1620 centralizovali habsburští panovníci v **rámci historických celků**, z nichž jejich soustátí vzniklo. Marie Terezie začala vytvářet **společné rakousko-české orgány** a v tomto trendu pokračovali i její nástupci. Jen Josef II. se bez úspěchu pokusil sjednotit správu celé monarchie včetně její uherské části.

V organizaci centralizovaného aparátu, jehož složky byly vertikálně i horizontálně propojeny, se již nešlo spoléhat na urozené, ale často profesně i lidsky nepřipravené stavovské úřednictvo. Místo něj se v královských službách stále více prosazovali odborně připravení **byrokraté**.

Germanizaci je třeba chápat jako logickou konsekvenci centralizace a byrokratizace státního aparátu. Zpočátku také v podstatě nesledovala jiné cíle než zefektivnění fungování státní správy. Teprve v národnostně rozjitřených poměrech 19. století se stala též nástrojem cíleného národního útlatku.

Řešení náboženské otázky zakotvené ve Vestfálském míru, přiznávajícím vrchnostem právo nutit své poddané, aby přijali jejich víru (**ius reformandi**), umožnilo Habsburkům vyvíjet na nekatolické obyvatelstvo po dlouhá desetiletí nevybíravý tlak, který zřetelněji povolil až v osvěcenském období.

2. Proměny habsburského absolutismu

Počátek absolutistické vlády. V prvních desetiletích po Bílé hoře nebyla modernizace státní správy a právních institutů příliš zřetelná. Výrazněji se projevovaly další rysy nastupujícího absolutismu – **refeudalizace** a **rekatolizace**, neboť absolutistický režim v tomto období usiloval o upevnění rozmělněných pozemkově vrchnostenských vztahů a persekvoval nekatolické obyvatelstvo. Pro další vývoj byla významná zejména rekodifikace zemského práva **Obnovenými zemskými zřízeními** a „*státní, základní a domovní*“ zákon z roku 1713, později nazvaný **Pragmatická sankce**.

Ekonomicky podmíněnou tendenci k centralismu ve střední Evropě ještě podporovalo vědomí nebezpečí ze strany rozpínavé Osmanské říše, ovládající jihovýchodní oblasti habsburského soustátí a ohrožující i jeho centrální část.

Přesto, že moderní prvky pronikaly do státní správy a práva jen pomalu, postupně se – jako průvodní jev centralizace a unifikace – výkon státní správy zkvalitňoval a právní řád zdokonaloval.

Obnovená zřízení zemská zaváděla pro České království (1627) a pro Moravu (1628) **absolutistickou formu vládnutí**. Přiznávala králi výlučné oprávnění tvořit nové právní normy. Umožňovala mu udělovat bez souhlasu stavů inkolát, tj. obyvatelské právo. Podřídila mu výkonný aparát, protože královští úředníci už nepřisahalí stavům, ale jen jemu. Omezovala vliv městského stavu, jemuž ve sněmech příslušel jediný hlas. Změnila strukturu zemského sněmu v Čechách, kde přibyl chybějící stav duchovenstva, který tvořili arcibiskup a preláti, držící svobodné statky. Jako úřední jazyk připouštěla vedle češtiny také němčinu.

Rekodifikace zemského práva tak zcela jednoznačně směřovala k centralizaci a unifikaci, ale **sounáležitosti českých zemí** a označení Česká koruna (Krone Böhme) se ještě nedotýkala. Významný český právník a syn předního českého politika a jednoho z protagonistů dění v roce 1848 Bohuš Rieger stručně charakterizoval změnu režimu těmito slovy: „*Úřady a soudy byly pokrálčovány, hlavním*

oborem sněmovní činnosti zůstalo bernictví se zemským hospodářstvím, zákonodárství vykonáváno bylo absolutisticky“.

Do **soukromoprávních institutů** nového zákoníka, jimiž se budeme více zabývat až později, výrazněji pronikly římskoprávní zásady.

Obnovená zemská zřízení jakoby předznamenávala ambivalenci absolutistického období: svou formou, tj. zahrnutím úpravy „ústavních“, správních, trestních, finančních, osobněprávních, majetkových a dalších norem do jednoho předpisu, ještě pevně spočívala ve středověku, v obsahu však už najdeme leccos nového, typického pro další vývoj.

Pragmatická sankce se stala trvalou součástí a jednou z hlavních opor uspořádání habsburské monarchie až do roku 1918. Karel VI. jí chtěl zabezpečit, aby země soustátí „nerozděleně přešly na jeho nástupce, v první řadě dědice mužské, a nebylo-li by těchto, na ženskou“. Deklaroval tedy „na věčné časy“ nedílnost habsburské monarchie a zaváděl pevný a v zásadě jednotný nástupnický řád panovnického rodu. Stanovil, že na trůn nastupují přednostně mužští potomci z panovnické rodiny, ale – pokud by jich nebylo – i ženy, obojí podle principu primogenitury.

Osvícený absolutismus. Rozhodující změny uspořádání českého státu (a celé habsburské monarchie) nastaly **v době osvícenského absolutismu**, jak běžně označujeme půlstoletí panování Marie Terezie (1740 – 1780) a jejího syna Josefa II. (1780 – 1790). Teprve osvícenší panovníci vlastně **důsledně budovali centralizovaný a téměř všeobjímající systém státní správy**. Reformní zásahy do oblastí obchodu, řemeslné a manufakturní výroby a pozemkově vrchnostenských vztahů, rozvoj školství a uvolnění v náboženské oblasti vytvořily základní předpoklady pro **aktivizaci zaostávající ekonomiky** a pro **oživení v duchovní sféře**. Panovníci iniciovali také práce na komplexní **úpravě občanského a trestního práva** společné pro rakouské a české země. V procesu intenzivního budování ucelené a pokud možno jednoduché centralizované státní správy **zanikly společné instituce zemí České koruny**. Vláda Josefa II. vyústila **do řady rozporů**, které hrozily přerůst v celospolečenský konflikt.

Reformy osvícenské éry vycházely ze starší merkantilistické a později novější fyziokratické představy o zdokonalení ekonomického a společenského uspořádání.

Systém státní správy měl „z moci úřední“ zabezpečovat blaho obyvatelstva, proto prostřednictvím něj panovníci zasahovali i do oblastí společenského života, které dříve stály na okraji nebo úplně mimo okruh zájmu státní správy (výkon politické policie, duchovní záležitosti, obecní poměry, obchod, zdravotnictví, školství, pošta, cechy, stavební ruch, spory závislého obyvatelstva s vrchností, čelední záležitosti, stav silnic a d.).

Úsilí o kodifikaci občanského práva přineslo první dílčí úspěch za vlády Josefa II. a završilo se na začátku 19. století. Po nepřilíš zdařeném trestním zákoníku Marie Terezie (Constitutio Criminalis Theresiana) proklamoval trestní zákoník Josefa II. zásadu zákonnosti trestního práva a další moderní principy. Josef II. také novými předpisy **zdokonalil soudní řízení**.

Společné instituce zemí České koruny symbolizovaly jednotu této de iure stále existující součásti habsburského soustátí. V hierarchické struktuře „*Vídeň – země – kraje*“ se však staly přebytečnou, komplikující instancí.

Josef II. v bezmezném **víře ve všemocnost práva a ve zdravý rozum** jakoby zapomínal na politickou realitu. Snažil se zasahovat i do oblastí, které se právní regulaci vzdávaly. Nekompromisní centralizací si znepřátelil uherské a české představitele. Kvůli náboženské politice se proti němu postavila církevní hierarchie. Konzervativní společenské kruhy pak ještě utvrdilo v přesvědčení o škodlivosti panovníkovy novátorství vypuknutí francouzské revoluce.

Policejní absolutismus. V první polovině 19. století se zásadním způsobem změnila **vnějšková podoba říše**. V roce 1806 přestala i de iure existovat Svátá říše římská národa německého, za jejíž součást se všeobecně považovaly rakouské a české země. Císař František II. si ovšem už předtím v roce 1804 („*po příkladech, které nám dal v minulém století císařský dům ruský a nyní také nový vládce Francie*“) osvojil titul **císař rakouský** (jako František I.). Když po porážce Napoleona ustavili němečtí panovníci na Vídeňském kongresu v roce 1815 **Německý spolek** (jako

spolek států – Staatenbund), postavili se Habsburkové, kteří do něj přihlásili vedle rakouských i české země, do čela restauračního hnutí v Evropě. V rozjitřené atmosféře vyvolané francouzskou revolucí ve vnitřní politice nový politický kurz vykrytalizoval do podoby **policejního absolutismu**, který v zárodku likvidoval veškeré náběhy ke konstitučnímu uspořádání a brzdil rozvíjející se národní hnutí. S jistou mírou nadsázky lze říci, že se kancléř Klemens Metternich a šéf policejního odboru státní kanceláře hrabě Josef Sedlnitzky se stali symboly celého tohoto období.

Poslední etapu ve vývoji absolutistického státu v habsburské monarchii (respektive předposlední, recidivu absolutismu v bachovské éře však již chápeme jen jako atypickou epizodu v konstitučním období, započatém revolucí let 1848 – 1849) odstartovaly odmítavá a postrašená **reakce na revoluční dění ve Francii a zrušení nejradikálnějších experimentů Josefa II.** jeho střízlivým, ale jen krátce vládnoucím nástupcem Leopoldem II.

Státní moc **sledovala a regulovala počítání obyvatel** i ve sférách dosud zcela soukromých. Pamfletista K. Postl alias Ch. Sealsfield napsal ve fiktivním cestopisu „*Rakousko, jaké je*“, že císař František I. „*vyčvil poddané k slepé poslušnosti, jež pohltila všechny zásady, čest a vznešené city*“ a že „*konstituce představuje pro Metternicha a jeho pána největší hrůzu*“.

Přes výslovné utvrzování o opaku („*všechna naše království, knížectví a provincie mají dále nezměněně podržeti svoje dosavadní tituly, ústavy, výsady a poměry*“) působilo zavedení císařské hodnosti, provázené přijetím nového státního znaku, označováním státního aparátu zkratkou c. k. (císařsko-královský) a brzy i oficiálním používáním názvu Rakouské císařství, jako faktor dalšího **utužování centralismu**.

Obratný diplomat a dlouholetý kancléř **K. Metternich** se stal klíčovou osobou jednání Vídeňského kongresu. Duch brzy na to vytvořené **Svaté aliance** byl svým způsobem odrazem rakouských vnitřních poměrů. Podle kancléřova vyjádření z roku 1826 „*prvním cílem naší vlády bylo ... zachování zákonného pořádku, stavu klidu, který zajišťuje plody onoho tak draze vykoupeného míru*“ jehož „*prvou a nezbytnou podmínkou je potlačení stále ještě existujícího zla ... Tímto zlem je onen revoluční duch, který se zrodil z onoho protiprávního neklidu ..., který je krměn odporými vášněmi a hlubokým znemravněním*“.

První rakouští císařové ani zdaleka nedosahovali státnických schopností svých předchůdců. Panování Františka I. (1792 – 1835), pracovitého úředníka, jehož oblíbeným rčením bylo „*Ještě se na to vyspíme!*“, výstižně charakterizoval ruský vyslanec ve Vídni, když konstatoval, že „*... rakouská politika se zakládá na Františkově charakteru a je vedena Metternichovým duchem*“.

Svému nástupci Ferdinandovi V. (1835 – 1848), jehož panovnické schopnosti se staly předmětem řady často i nespravedlivých posměšků, František I. v testamentu příznačně uložil: „*Neměň nic na základech státní budovy! Vládni a nic nepozměňuj!*“.

B. Státní mechanismus

1. Organizace a výkon moci a státní správy

Základní vývojové linie. Za absolutismu de iure soustředil veškerou rozhodovací moc ve svých rukou **panovník**. **Stavovské sněmy** a jiné stavovské instituce ztrácely na významu, transformovaly se nebo zanikaly. Vývoj státního aparátu v tomto období provázely časté změny. Zejména období osvícenského absolutismu bylo **dobou hledání**. Přes různé vývojové peripetie se postupně formoval systém **byrokratické státní správy**.

Panovník mohl sám nebo prostřednictvím centrálních orgánů zasahovat prakticky **do kterékoliv oblasti společenského života**.

Pro ilustraci častých změn uvedme, že **systém ústředních vídeňských orgánů** prošel v letech 1749 – 1802 osmi zásadními reorganizacemi.

Časté změny ovlivnila řada faktorů: mimořádnost poměrů po Bílé hoře, úsilí vítězů o omezení politického vlivu stavů, snaha centralizovat, zjednodušit a zefektivnit chod státní správy, svár nových ekonomických a politických koncepcí s tradičními přístupy, soupeření byrokratických, vesměs liberálně laděných úředníků a konzervativní šlechty, vznik novodobého nacionalismu a řada dalších faktorů.

Na čele **soustavy státních orgánů** stály vídeňské úřady. Společné orgány zemí České koruny Habsburkové rušili nebo měnili na orgány se zemskou působností. Zemské a krajské orgány ztratily svůj stavovský charakter a byly včleněny do hierarchických vazeb vzájemné nadřízenosti a podřízenosti. Stát si osoboval právo dohlížet na orgány vrchnostenské správy a městské samosprávy.

Ve vyšších instancích se prosadil princip **oddělení soudnictví od státní správy**.

Stavovského funkcionáře, který získával úřední funkci především jako potvrzení svého společenského statusu, nahradil příslušník nově se rodící samostatné, privilegované kasty – **byrokrat**.

Byrokratický princip. Byrokratický úředník musel prokázat potřebnou kvalifikaci pro výkon zastávané funkce. Byl zařazen na určité místo v hierarchicky vybudované státní správě a měl před sebou perspektivu služebního postupu a sociálního zabezpečení pro sebe i svou rodinu. Podléhal služebním předpisům a za výkon funkce dostával plat. Jeho skutečné schopnosti prověřoval a hodnotil nadřízený, jemuž byl odpovědný. **Byrokratický aparát** vytvářel poměrně jednoduchou hierarchickou strukturu propojenou vazbami vzájemné nadřízenosti a podřízenosti.

V roce 1781 Josef II. zavedl tzv. **konduitu**, v níž se sledoval zájem, výkon, píle a schopnosti jednotlivých úředníků.

V instrukci pro státní úředníky (**pastýřský list** z roku 1783, viz ukázka z pramenů) je Josef II. prohlašoval za své spolupracovníky, kteří u něj „*denně a každou hodinu nacházeli ... otevřené dveře*“ a kteří musí podřídit „*vše obecnému hlavnímu cíli, k nejlepšímu pro službu státu*“. Odsuzoval prospěchářství: „*Každý, kdo se toho dopustí, je pro všechnu další státní službu nebezpečný a škodlivý*“. Brojil proti úřední rutině, mechanickému plnění příkazů a zbytečnému papírování, tedy rysům, které přes toto nabádání rakouský byrokratický aparát postupně ovládl. V souladu s dobovým chápáním státního aparátu jako živoucího organismu Josef II. upozorňoval své úředníky, že „*ve státním útvaru, stejně jako v lidském těle trpí všichni, když není každý díl zdravý*“.

Panovník. Panovníci z habsburského (počínaje Josefem II. habsbursko-lotrinského) rodu na sebe postupně strhli rozhodující moc ve státě. Vládli „z Boží vůle“ a – abstraktně vzato – bez jakéhokoliv omezení: byli **nedotknutelní, nesaditelní a nemuseli se nikomu zodpovídat** ze svých činů. Radikálně **omezili spoluúčast stavů na výkonu státní moci**, zejména potlačili faktický vliv stavovských sněmů. Pramenem práva nejvyšší právní síly se stala jejich **nařízení** (patenty, mandáty, reskripty, dekrety, řády atp.). Státní záležitosti – zahraniční i vnitřní politiku – řídili prostřednictvím jen jim podřízeného aparátu, v němž stavovské úředníky nahrazovali panovníkovi oddaní byrokraté. Český královský titul i panovnícké tituly ostatních zemí České koruny se dědily v habsburském rodě, od roku 1713 (respektive od roku 1740, kdy zemřel Karel VI.) podle pravidel zakotvených v **Pragmatické sankci**.

Přes přijetí Pragmatické sankce v roce 1741, kdy panovníci okolních zemí (Prusko, Bavorsko, Sasko, Švábsko) zpochybnili dědický nárok Marie Terezie a usilovali o rozdělení habsburského soustátí, české stavy – i když poněkud zdráhavě – podpořily korunovaci bavorského kurfiřta Karla Albrechta za českého krále (Morava s Horním Slezskem měly připadnout Sasku, zbylá větší část Slezska Prusku).

Do roku 1806 byli čeští králové s výjimkou Marie Terezie i **císaři římské říše**. Od roku 1804 si osobovali titul **císař rakouský**.

Panovnícký absolutismus kulminoval v osvícenské době za panování Marie Terezie a Josefa II. Jejich reformy v zájmu zefektivnění výkonu státní správy cílevědomě upevňovaly a rozšiřovaly centrální moc.

Osvícenští panovníci stáli v čele státu nejen de iure, ale i de facto a rozhodující měrou ovlivňovali chod státních záležitostí. Naopak poslední dva předběžnoví panovníci – František II. a Ferdinand V. – vládli zcela pod vlivem svých úředníků, především knížete Metternicha a hraběte Kolovrata.

Ústřední orgány. Už v 16. století se habsburští panovníci snažili omezit stavovský vliv rozšiřováním působnosti svých orgánů. V oblasti finanční správy proto vznikla jako společný orgán celého habsburského soustátí **dvorská komora**. Panovník svolával i **užší (tzv. tajnou) radu a dvorskou vojenskou radu**. **Bezprostředně po Bílé hoře** vzrostl vliv vídeňských orgánů na dění v českých zemích zase prakticky jen v mezích celkového posílení pozice společného panovníka. Vytváření společných rakousko-českých orgánů je spojeno především s **osvícenskou érou**. Pro české země měla zásadní význam především **Haugwitzova reforma** ústřední správy z roku 1749. Místo dvorských kancelářů vzniklo jako společný rakousko-český správní a finanční orgán Ředitelství veřejně-politických a finančních záležitostí (Directorium in publico-politicis et cameralibus) a jako orgán soudní správy a zároveň nejvyšší soud Nejvyšší soudní místo (Oberste Justitzstelle). Centrální řízení politických a finančních záležitostí se stabilizovalo **na začátku 19. století**. Reforma výkonných orgánů z roku 1802 definitivně **oddělila politickou správu, soudnictví a finance**. Panovníkovým poradním a koordinačním orgánem v otázkách zahraniční politiky, zákonodárství, vojenství, vnitřní správy, financí i soudnictví byly **státní rada a konferenční rada** (1814, od roku 1836 státní konference).

Po Bílé hoře zahrnovaly kompetence jednotlivých ústředních orgánů, které se označovaly jako nejvyšší **dikasteria** a později též kolegia, především tradiční panovníkovy domény – **zahraniční politiku** soustátí (tajná rada, pak tajná konference, rakouská dvorská kancelář), částečně i **vojenství** (především dvorská válečná rada) a „dvorské“ **finance** (dvorská komora a řada dalších orgánů).

Z podnětu významného národohospodáře J. J. Bechera a v souladu s duchem merkantilismu vzniklo už v roce 1666 **komerční kolegium**.

Reorganizace centrální správy z doby vlády Marie Terezie jsou spojeny především se jmény dvou byrokratů, pocházejících z českých zemí – **Bedřicha Viléma Haugwitze a Václava Antonína Kounice-Rietberga**.

Haugwitzova reforma ústřední správy z roku 1749 zrušila rakouskou i českou dvorskou kancelář, které jako společné orgány rakouských, respektive českých zemí sehrávaly rozhodující roli v realizaci vnitřní politiky panovníka. Panovnice se dovolávala obtížím spojených se současným vyřizováním správních a soudních záležitostí a dospěla „*milostivě k poznání nadále nechat projednávat ... separátně publica et judicialia*“, tedy správní a soudní záležitosti.

Konferenční radu (1814, od roku 1836 státní konferenci) tvořil úzký sbor nejvyšších hodnostářů (arcivévodové Ludvík a František Karel, Metternich, Kolovrat), kteří projednávali jen zásadní a kontroverzní záležitosti, na nichž se nedokázal shodnout druhý klíčový orgán tohoto období – **státní rada** (1808).

Na začátku 19. století se nejvyšším orgánem politické správy stala **spojená česko-rakouská dvorská kancelář** (krátce nazývaná Vereinigte Hofstelle, tedy Spojený dvorský úřad). Pro oblast správy a výkonu soudnictví vzniklo **Nejvyšší soudní místo**. Ve finanční sféře, kde „*patrno jest experimentování a bezradnost*“ (J. Kapras), se prosadila **všeobecná dvorská komora a účetní kontrola**. Národohospodářská správa neměla trvalý ústřední orgán a střídavě se rozvíjela ve vazbě na politické a finanční orgány. Jako orgán vojenské správy vystupovala **dvorská vojenská rada**.

Dočasné posílení společných orgánů zemí České koruny. S nástupem Habsburků význam společných orgánů neupadl. Habsburkové v letech 1526 – 1620 a dokonce i v prvních desetiletích po Bílé hoře respektovali stále ještě velmi živou skutečnost, že monarchie vznikla jako personální unie tří dříve samostatných součástí. Dokonce častěji než jejich předchůdci svolávali **Generální sněmy všech zemí Koruny české**. Centralizační snažení se promítlo především v **posilování osobní moci panovníka** a v **dočasném rozšíření pravomocí společných úřadů České koruny**, které však nyní panovník podřídil jen sobě a nikoliv již stavovské obci. Brzy po nástupu Habsburků na český trůn (1527) vznikla **česká komora**. Snahu posílit královu pozici proti stavům dokumentuje i změna postavení **královského prokurátora**.

Rada komory královské, zkráceně zvaná **česká komora**, vznikla jako dohlížecí a kontrolní orgán panovníka pro sféru státních financí. Ferdinand I. ustavil tento společný orgán všech zemí českého státu ve snaze konsolidovat státní finance.

Ve vnitřní organizaci české komory se uplatnily moderní prvky. V čele sice stál prezident vybíraný jen z vyšší šlechty, ale jeho podřízení a pomocný personál byli vesměs placení, odborně řádně připravení úředníci, tj. byrokraté v tradičním (tedy ne pejorativním) smyslu.

V koncepci finanční správy habsburského soustátí, která odvrhovala dřívější principy stavovské organizace, nebyla česká komora vrcholným orgánem. Jak již víme, stál nad ní ještě společný finanční úřad celého soustátí, vídeňská **dvorská komora**.

Královský prokurátor vystupoval po zřízení české komory v roce 1527 jako advokát tohoto úřadu a střežil finanční zájmy státu. Jeho význam pak rostl, jak na sebe centralizující stát vztahoval více a více kompetencí.

V 16. a 17. století královský prokurátor stále častěji zasahoval jako **veřejný žalobce**, to znamená, že z úřední povinnosti (ex offio, ex officio, tedy vždy, když se o případu jakoukoliv cestou dověděl) **zastupoval nejen zájmy samotného panovníka, ale i jiných osob a institucí** (církve, poddaných, Židů).

Jednání generálních sněmů zemí České koruny využívali zejména ke snadnějšímu získání prostředků na obranu proti turecké hrozbě. Objevily se i pokusy svolat stavy celého rakousko-uhersko-českého soustátí, zůstaly však bez konečného efektu.

Zánik společných orgánů zemí České koruny. Společné orgány zemí České koruny se netěšily přízni vídeňských úřadů dlouho, neboť nezapadaly do postupně zaváděné hierarchické struktury státní správy. V zásadě proto nepřetrvaly dobu vlády Marie Terezie. Za rozhodující krok v postupné likvidaci celku zemí české Koruny se obecně považuje zrušení České dvorské kanceláře (1749).

Reprezentativní stavovský orgán – **Generální sněm České koruny** – přestali Habsburkové svolávat úplně.

V **české královské radě**, která se scházela jen tehdy, byl-li panovník přítomen v zemi, získávali na úkor nejvyšších českých úředníků stále větší vliv členové přímo jmenovaní panovníkem.

Hejtmanství lén německých, jehož agendu převzal apelační soud, Habsburkové **zrušili** (už v roce 1625).

Jiné úřady postupně **přeměnili v instituce s působností pouze pro Čechy** (apelační soud po zřízení apelačního soudu v Brně a českou komoru, vedle níž vznikly moravský úřad rentmistra a zvláštní komora pro Slezsko).

Vládu Marie Terezie přetrval jen **úřad nejvyššího mincmistra**, který však neměl větší politický význam. Zanikl až v roce 1783.

Česká dvorská kancelář. Pro vývoj společných orgánů českého státu je příznačný osud **české dvorské kanceláře** (do roku 1607 nazývané česká královská kancelář). V tomto období ji považovali za „*reprezentanta a sloup celistvosti českého státu*“ (J. Kapras), tedy vnímali jako symbol sounáležitosti českých zemí. Po zvýšení jejího vlivu na počátku absolutistického období následovalo na začátku vlády Marie Terezie její zrušení.

V **době stavovské monarchie** působila česká královská kancelář především jako **orgán Českého království. Po nástupu Habsburků** vystupovala jako **nejvýznamnější úřad zemí České koruny**.

Pro vyřizování agendy v němčině (zejm. záležitosti obou Lužic a části Slezska) vznikla v 16. století v rámci kanceláře tzv. **německá expedice**. Při zahraničních cestách panovníka doprovázeli dva místokanceléři jako **expozitura** české kanceláře.

Brzy **po Bílé Hoře** (1624) česká královská kancelář **přesídlila z Prahy do Vídně**. Jako jiní pobělohorskí úředníci i český kancléř podléhal výlučně panovníkovi. Na významu tohoto úřadu to však neubralo, ba právě naopak získal ještě nové kompetence.

Kdybychom chtěli stručně a jednoduše přiblížit **náplň činnosti** české dvorské kanceláře, mohli bychom říci, že vykonávala agendu ministerstva vnitra, ministerstva spravedlnosti a nejvyššího soudu. Na cestě do českých zemí přes ni přecházely nejenom záležitosti patřící do kompetence jednotlivých zemí, ale i

záležitosti z centralizovaných oblastí financí a vojenství, spadajících do působnosti dvorské komory a vojenské dvorské rady.

Fungování české dvorské kanceláře císař v roce 1719 upravil podrobnou **instrukcí**.

Někteří z českých dvorských kancléřů získali **významnou pozici u dvora** a patřili do okruhu nejbližších císařových rádců (například Oldřich hrabě Kinský).

Česká královská kancelář zanikla v rámci **Haugwitzovy reformy** státní správy.

Spravování jednotlivých zemí. Absolutistické mocenské poměry císař petrifikoval v **Obnovených zřízeních zemských**, vydaných pro České království v roce 1627 a pro Moravu v roce 1628. Jednotlivé české země měly povahu **závislých provincií**. Prudce poklesl význam sněmů, které se ovšem scházely i nadále. Novou stavovskou institucí, která vznikla teprve po Bílé hoře, se staly **zemské výbory**. Zemská správa (zahrnující i vojenské, finanční a soudní záležitosti) nebyla zpočátku organizována jednotně. Její zásadní reorganizaci provedla Marie Terezie v roce 1749 (již zmíněnou **Haugwitzovou reformou**). Eliminovala vliv zemských úřadů v oblasti politické a finanční správy a české místodržitelství a moravský tribunál nahradila královskými reprezentacemi s komorou (ve Slezsku už obdobný úřad existoval). Za Josefa II. nahradilo nejvyšší orgány na Moravě a ve Slezsku **společné moravkoslezské gubernium**. Působnost gubernií zůstala zachována až do revoluce v roce 1848.

V prvních desetiletích po nástupu Habsburků se **zemské sněmy** scházely i nadále a zpočátku si uchovaly svůj velký význam. Mohly se však scházet jen, když je svolal panovník. Po ztrátě většiny Slezska se v jeho zbytku ustavil **knížecí sněm**.

Pravomoc zemských sněmů dále zeštíhlela po nástupu Marie Terezie schválením **decenálních recesů**, jimiž vláda na sebe převzala rekrutování vojska a jeho hospodářské zabezpečení. Sněmu tak zůstalo prakticky jen oprávnění vést katastr a některé veřejné knihy, povolovat, rozvrhovat a vybírat berni a některé další dílčí pravomoci ve finanční oblasti.

Hlavním úkolem **zemských výborů** bylo spravovat zemské jmění. Stavům měly nahradit postátněné zemské úřady. Preventivně však v jejich čele stáli prezidenti zemských úřadů, tj. v závěru tohoto období prezidenti gubernií (nejvyšší purkrabí v Čechách a zemský hejtman na Moravě), kteří měli zaručit, aby zemské výbory nezasahovaly do záležitostí zemských úřadů.

Bezprostředně po bělohorském vítězství zavedl Ferdinand II. v českých zemích mimořádné formy správy, diktované stále přetrvávajícím neklidem a válečnými událostmi.

Po odbourání mimořádných forem správy až do poloviny 18. století řídilo státní správu v Čechách **místodržitelství**, na Moravě **moravský královský tribunál**, od počátku 18. století označovaný také jako **zemské gubernium**, a ve Slezsku **vrchní úřad**. Zemští úředníci přestali v tomto období působit jako stavovští funkcionáři. Stali se z nich **královští nejvyšší zemští úředníci**, podřízení panovníkovi a stojící v čele postátněných úřadů.

Královské reprezentace s komorou vykonávaly prostřednictvím rozmanitých komisí správu politických, finančních, hospodářských (commerciale) a v Čechách i soudních záležitostí.

V roce 1764 se královské reprezentace s komorou v Čechách a na Moravě přeměnily v **zemské gubernium** a ve Slezsku v **královský úřad**.

Krajská správa. Po nástupu Habsburků se v krajské správě prosadil jmenovací princip, avšak panovníci ještě museli alespoň částečně respektovat stavovské zájmy. **Postátnění krajů** probíhalo rychleji na Moravě, kde neměly takovou tradici jako v Čechách a kde měly i menší pravomoci. **Ve Slezsku** se kraje staly trvalou institucí až za vlády osvícenských panovníků. Kraje **nově rozdělil a uspořádal Josef II.** (v Čechách šestnáct, na Moravě šest a ve Slezsku dva). Krajské úřady organizoval jako plně byrokratizované instituce. Činnost jejich jednotlivých zaměstnanců popisovala **manipulační instrukce** z roku 1787.

V **Čechách** zpočátku jmenovali pro každý obvod **dva krajské hejtmány** a vybírali je z místní šlechty (jeden pán a jeden vladyka). Krajská správa si tu zachovávala alespoň částečně stavovský ráz až do poloviny 18. století.

První zásah do stavovské krajské organizace v **Čechách** Habsburkové učinili, když **přestali svolávat krajské šlechtické sjezdy**. Brzy také prosadili zásadu, že hejtmani museli vždy po pěti letech rezignovat.

Na **Moravě** se původně ustavily čtyři a pak pět krajů (brněnský, olomoucký, znojemský, jihlavský a uherskohradištský), které však ještě neexistovaly kontinuálně a plnily především obrannou funkci v době vojenského ohrožení země. I tu v každém z nich úřadovali dva hejtmani, volení zemským sněmem.

Trvalou institucí se moravské kraje staly až v roce 1637. V orgánech bez zakotvení ve stavovské struktuře panovník snadno prosadil jmenovací princip a byrokratické uspořádání.

Rozhodující krok na cestě k postátnění krajské správy učinila Marie Terezie roku 1751. Od tohoto roku řídil i v Čechách správu v kraji **jediný hejtman**. Krajské úřady měly pevné sídlo v krajském městě. Hejtmani pobírali za výkon funkce služné ze státní pokladny.

Působnost krajských hejtmanů se zpočátku vztahovala na věci veřejné správy, berní správu a vojenské věci (verbování, pomoc při tažení krajem). V 18. století se těžiště jejich úkolů přeneslo do oblasti trestního a soukromoprávního soudnictví, politické správy a vojenství.

Pravomoci krajských hejtmanů narůstaly zejména v oblasti dohledu nad veřejným pořádkem, školství, duchovních záležitostí, průmyslu a obchodu a ve vztahu k vrchnostenským a městským orgánům. V jejich podřízenosti proto rostl početný profesionální výkonný a pomocný aparát. Zároveň ale rostla **osobní odpovědnost hejtmanů**, protože plně odpovídali za chod a výsledky činnosti svého úřadu.

Vrchnostenská správa. Vrchnostenská správa se na jednotlivých panstvích zformovala již ve středověku. Ve vrchnostenském aparátu sehrával rozhodující roli hejtman. V čele vesnické samosprávy stál vrchností jmenovaný **rychtář**. Státní zásahy do poměrů na panstvích byly zpočátku jen sporadické. V polovině 18. století začali dohlížet na vrchnostenské orgány v oblastech, kde suplovaly veřejnou správu (berně), krajští hejtmani. Pravomoc vrchnostenské správy ve vztahu k závislému obyvatelstvu výrazně omezily **robotní patenty, patent o zrušení nevolnictví a redukce počtu hrdelních soudů**. V tomto období tedy téměř nezměnila struktura vrchnostenské správy, avšak **státní moc omezila její kompetence a podrobila ji státnímu dozoru**.

Hejtman (pozor: neplést s krajským hejtmanem!) dohlízející na chod hospodářství i na závislé obyvatelstvo. Vedle něj na panstvích pravidelně působil písař, důchodní (vedl účetnictví), purkrabí a spousta dalších nižších úředníků a služebníků.

Ve druhé polovině 17. století dostali v Čechách krajští hejtmani a na Moravě tribunál právo rozhodovat ve **sporech vrchností a poddaných**.

Josefova soudní reforma z roku 1783 nutila vrchnosti, které si chtěly na svých panstvích uchovat samostatné soudnictví, aby angažovaly **právníky vzdělaného justiciáře**, do jehož soudní činnosti pak prakticky nemohly zasahovat.

Správa měst. Pro česká města se stalo osudným **neúspěšné povstání v roce 1547**, v němž se spolu se šlechtou postavila proti rozpínavosti habsburské panovnické moci, protože Ferdinand I. zaměřil svou odvetu především na ně. Ani přes pozdější liberalizaci přístupu k městům se už jejich situace výrazněji nezlepšila. Postupně **sílil panovníkův vliv** na výkon správy a **stíraly se rozdíl** mezi jednotlivými typy středověkých měst. Státní zásahy provedené v rámci **tereziánských reforem** změnilu podobu městských rad a posílily státní dohled nad nimi. V zájmu jeho zkvalitnění zbavily některá města hrdelního soudnictví. Tereziánské reformy byly jen přípravou k radikálnějšímu řezu. V úzké souvislosti se soudní reformou (1783) přebudoval Josef II. zásadním způsobem také městskou správu (tzv. **regulace magistrátů**).

Po porážce stavovského **povstání v roce 1547** si Ferdinand I. vynutil, aby mu města odevzdala stará privilegia a sám rozhodoval, která jim navrátí. Drasticky je postihl ekonomicky: uložil jim tvrdé pokuty,

odebral jim pozemkový majetek a uvalil na ně nové daně. Omezil také jejich samosprávu opětovným dosazením královského rychtáře.

Po kratičké etapě, v níž bělohorští vítězové dosadili do měst hejtmany, se městská správa vrátila k systému, zavedenému po porážce prvního protihabsburského povstání v roce 1547.

Královskou moc reprezentovali královští rychtáři, ustavení téměř ve všech městech a dohlížející na administrativu a hospodaření. Zatímco výsady královských měst habsburští panovníci výrazně oklestili (prakticky jim zůstalo jen omezené právo účasti na sněmu a schopnost získávat statky zapsané v zemských deskách), některá poddanská města si díky svému hospodářskému významu podržela svá stará privilegia a samosprávu (**municipální** neboli **ochranná města**, jejichž měšťané byli osobně svobodní, ale k vrchnosti je poutaly některé hospodářské povinnosti).

Tereziánskými reformami se v městských radách zredukoval počet radních a začalo se od nich vyžadovat, aby absolvovali některé vysokoškolské přednášky. Nad městy začali vykonávat dohled postátnění krajští hejtmani. Naprostá většina měst nesměla nadále provozovat hrdelní soudnictví, protože nezaměstnávala školeného a řádně zkoušeného soudce (syndika, viz k tomu také v kapitole o soudnictví).

Regulace magistrátů Josefa II. Regulace magistrátů zásadním způsobem změnila organizaci městské správy. Josef II. zaměřil nejdříve se na **hlavní české město**. V roce 1784 spojil čtyři dosud samostatná pražská města (Staré Město, Nové Město, Malou Stranu a Hradčany) do jednoho celku, řízeného byrokratickým **magistrátem** v čele s primátorem. Zároveň v Praze vzniklo jediné **policejní ředitelství**. V letech 1786 – 87 císař definitivně zrušil stále používané dělení měst podle středověkých kategorií. Řízení asi dvou set českých a moravských měst, ale především jejich soudnictví, alespoň z části převedl do rukou odborně připraveného aparátu. Právě počet odborně připravených úředníků nejzřetelněji odlišoval **tři nové kategorie** měst – **větší, menší** a všechna **ostatní** města.

Pražský **magistrát** plnil správní a soudní funkce (správní včetně hospodářských jako politický senát, soudní jako judiciální civilní nebo judiciální trestní senát).

Větší města řídil profesionalizovaný magistrát, složený z placených a vesměs právnický vzdělaných radů, jimž předsedal purkmistr. I nadále je volili měšťané, ale vesměs mohli vybírat jen z osob, které se podrobily zkoušce u apelačního soudu a gubernium a apelační soud je uznaly za volitelné (zkoušení radní). Nezkoušeným radním příslušel jen poradní hlas.

Menší města společně spravovali městská rada a magistrát. Purkmistr, radní a obecní starší, tvořící městskou radu, představovali laický prvek, odbornost zajišťovali syndikus (tajemník) s kancelistou a sluhou.

Ostatní města, která řídili jen laičtí obecní starší a purkmistr, neměla vlastní soudnictví a musela se obracet na magistrát nejbližšího města nebo na justiciáře některého panství.

Josefovo členění měst a organizace jejich správy a soudnictví zůstaly prakticky nezměněny až do roku 1848. (jedinou výjimkou bylo postupné odbourávání volitelnosti zkoušených radních).

Cechy. Cechy sehrály pozitivní roli v rozvoji řemesel ve středověkých městech. V absolutistické éře však začaly převládat negativní stránky cechovní organizace, která svou strnulostí **bránila rozvoji podnikání**. Habsburští panovníci, kteří se v 18. století v duchu merkantilistických koncepcí snažili podporovat domácí manufakturní výrobu, proto začali zasahovat i do této dosud autonomní oblasti. S rozvojem manufakturní a průmyslové výroby ztrácela cechovní organizace rychle na významu, zrušena však byla až s přijetím živnostenského řádu v roce 1859.

Cechovní autonomii výrazně omezil především **generální cechovní patent** z roku 1731. Podle něj mohly úřady stanovit počet mistrů. Umožňoval také zvyšovat počet tovaryšů a jednotně upravit pracovní podmínky.

Ve stejném duchu působilo **zřízení úřadu cechovního inspektora** v témže roce a vydání **cechovních artikulů** (1739), rozvíjejících ustanovení generálního celního patentu.

Vojenská správa. I do řízení armády se promítla „profesionalizace“ a centralizace. Vojenské jednotky tvořili téměř výlučně žoldnéři. Obnovená zřízení zemská přiznala **právo verbovat** vojsko

jen panovníkovi. Finančně je však stále zabezpečovaly stavy. Pro zavedení skutečně **stálého vojska** však vytvořily nezbytný předpoklad až berní reformy Marie Terezie.

V předchozím období, v době **stavovské monarchie**, o válce a míru rozhodoval panovník, kterému stavy musely poskytnout pomoc při obraně země. K použití stavovského vojska za hranicemi českého státu se vyžadoval předběžný souhlas stavovského sněmu.

Postupně, zejména po nástupu Habsburků, se **měnila vnitřní organizace armád**. Upadal význam lidového vojska, jak ho známe především z husitských válek. Nahrazovaly je žoldnéřské pluky na čele s obristy. Ti do pluku najímali žoldnéře, veleli jim a jako majitelé je dávali k dispozici stavům nebo králi.

Ve třicetileté válce se objevila funkce generalissima (Albrecht z Valdštejna), nadřízeného jednotlivým obristům, stojícím na čele pluků. Po odstranění Valdštejna jeho pravomoc přešla přímo na panovníka, který pak jmenoval generály, štábní důstojníky i obristy. Armáda se tak „postátlnila“, respektive **vojsko se stalo panovníkovým**. Stále však bylo najímáno jen podle potřeby.

Pro správu vojenských záležitostí zřídil už Ferdinand I. **dvorskou vojenskou radu**, která se však proti zemským úřadům neprosadila. Znovu ji obnovila – už skutečně jako ústřední orgán vojenské správy – Marie Terezie, která také zcentralizovala vojenské soudnictví.

Počátky centralizovaného policejního aparátu. Plnění policejní úkolů (policie ve funkčním smyslu) bylo součástí činnosti orgánů veřejné moci odjakživa. V období, které sledujeme, byla nositeli policejních pravomocí zemská gubernia, krajské orgány, různé specializované úřady, městské orgány a vrchnostenská správa. Policejní činnost koordinoval policejní dvorský úřad, přejmenovaný na policejní a cenzurní úřad. V osvětské době (1785) začaly některé policejní funkce vykonávat specializované **policejní orgány** (policie v institucionálním smyslu) – **policejní ředitelství** v hlavních městech jednotlivých zemí. Policejní ředitelství plnila své funkce především ve městech, v nichž sídlila, ale zároveň zabezpečovala některé závažné úkoly (zpravodajská činnost, velké kriminální případy) s působností pro celou zemi. V metternichovské éře řídil policii zvláštní **policejní odbor státní kanceláře**.

Policie ve funkčním pojmání představuje činnost k odvrácení nebezpečí a škody hrozící státu (J. Hoetzel). Spočívá v ochraně veřejného pořádku (v hospodářství, stavebnictví, ve zdravotnictví a v dalších oblastech), klidu, bezpečnosti a veřejné mravnosti. Obsahem takto chápané policejní funkce tedy není tvorba nových hodnot, nýbrž je jen souborem preventivních a represivních prostředků k udržování daného stavu. (Pro úplnost podotýkáme, že původně mělo slovo „policie“ širší význam, neboť se jím rozuměla veškerá státní správa s výjimkou vojenských a zahraničněpolitických záležitostí.)

Policejní ředitelství se soustřeďovala především na **bezpečnostní záležitosti**: evidovala cizince, kontrolovala cizí zastupitelské úřady, podávala pravidelná hlášení o smýšlení obyvatelstva a vyhledávala tajné spolky. Řešila také **kriminální případy**.

Policejní ředitelství v Praze, Brně a Opavě vznikla v roce 1785 **podle vzoru Vídně**. Na jejich čele stál policejní ředitel, podřízený jednak představenému zemského gubernia a jednak ústředním řídicím policejním orgánům, tj. zpočátku policejnímu a cenzurnímu úřadu.

Princip dvojí podřízenosti uplatněný u policejních ředitelství (podřízenost správním a vyšším policejním orgánům) se stal pro specializované policejní složky typickým.

I po zřízení policejních ředitelství plnily na nižších stupních hierarchické struktury správy policejní úkoly **krajské úřady a vrchnostenské a městské úřady**.

Církevní správa. Už po neúspěšném stavovském povstání v roce 1547 upadl význam **utrakvistické konzistoře**, která pak s nástupem pobělohorské **rekatolizace** zcela zanikla (1621). Absolutistický stát si ovšem od počátku osoboval také právo **zasahovat do poměrů katolické církve**. Panovník omezoval věcnou příslušnost církevních soudů. Jmenoval biskupy, kteří museli všechna svá nařízení předem konzultovat s místodržitelstvím. Papežské akty se publikovaly jen s panovníkovým souhlasem (placetum regium). Ještě v třicátých letech 17. století začala **reorganizace církevní hierarchie**. Státní dozor nad církví vykonávalo v osvětské době nejdříve církevní oddělení při česko-rakouské kanceláři, od roku 1780 **dvorská duchovní komise**. Postupně vznikala **nová biskupství** a v roce 1777 bylo olomoucké biskupství povýšeno na

arcibiskupství. Organizační výstavba katolické církve z této doby se bez větších změn zachovala i v první polovině 19. století. Mimo pravidelnou církevní organizaci, a tedy i mimo státní dozor, stály **církevní řády.** Po přijetí tolerančního patentu (1781), který obnovil náboženskou svobodu pro evangelíky, vznikly ve Vídni **augsburská** a **helvétská konzistoř.** V zemích působili králem jmenovaní **superintendanti** obou vyznání.

*Exkurs: Dobové náboženské poměry. Panovníkům zásah proti utrakvistické církvi a Jednotě bratrské v polovině 16. století sjednotil nekatolické stavy, mezi nimiž získali nejsilnější pozice **luteráni** a **Jednota bratrská.** Dožadovali se uznání Augsburské konfese, později (1575) začali prosazovat vlastní, tzv. **českou konfesi.** Náboženskou svobodu nakonec uzákonil zemský zákon z roku 1609, známý jako **Rudolfův majestát.** Nekatoličtí stavové získali vlastní konzistoř a právo volit sbor defenzorů, kteří mohli svolávat sjezdy nekatolických stavů. Získali také právo dohlížet na univerzitu. Vztah ke katolíkům upravil současně přijatý zákon, takzvané **Porovnání** (podle odhadů bylo v této době téměř devadesát procent obyvatel českých zemí nekatolíky).*

Začátkem druhé poloviny 17. století vznikla **nová biskupství** v Litoměřicích a v Hradci Králové, jejichž územní obvody byly přizpůsobeny správní organizaci. V roce 1777 je doplnilo biskupství v Brně, další biskupství zřídil v Českých Budějovicích Josef II. V Olomouci vzniklo arcibiskupství.

Ve většině českých biskupství nahradily dřívější děkanáty a arcijáhenství **vikariáty**, zatímco na Moravě vesměs zůstaly zachovány **děkanáty.**

Josef II. nově **organizoval farnosti** (faráři podléhali vikářům, ale také krajským úřadům). Zrušil řádové a biskupské semináře a nahradil je **generálními semináři** v sídle univerzit (Praha, Olomouc), vedenými státem jmenovanými rektory a fungujícími pod státním dozorem.

Mezi **církevními řády** v 18. století vyvíjeli největší aktivitu (školy, misijní činnost) jezuité, piaristé a kapucíni. Josef II. se angažoval v likvidaci řady klášterů (v českých zemích jich zaniklo padesát pět) a ve zrušení jezuitského řádu v roce 1773.

Superintendentům augsburské a helvétské konfese byly podřízeny **senioráty** v čele se seniory. Kněze vybíraly a vydržovaly obce.

2. Organizace soudnictví

První změny po nástupu Habsburků. V polovině 16. století se ustavil první soud nového typu – rada nad apelacemi, krátce **apelační soud.** Fungoval jako královský (tedy nikoliv stavovský) odvolací soud společný pro všechny české země. Apelační soud působil jako nástroj unifikace městského a pozemkově-vrchnostenského práva. Významně přispěl ke zkvalitnění činnosti vrchnostenských soudů a k širšímu uplatnění římského práva v českém soudnictví. Historicky je však neméně významný také tím, že představoval první byrokraticky organizovaný soud v českých zemích. Habsburským panovníkům sloužil jako nástroj centralizace. Zřízení apelačního soudu výrazně přispělo také k většímu uplatnění římského práva. Od 16. století se změnila agenda a složení **komorního soudu.** Soud se soustředil na postih politických deliktů, zejména široce pojatého deliktu útoku proti panovníkovi (crimen laese Maiestatis).

Apelační soud zřídil Ferdinand I. v roce 1548 **po porážce protihabsburského povstání** s působností pro všechny české země.

Nový soudní orgán se měl původně stát všeobecnou odvolací instancí, avšak panovníkovi se ani ve velmi výhodné politické situaci **nepodařilo prosadit odvolávání od českého a moravského zemského soudu.** K soudu proto směřovala především odvolání od městských a vrchnostenských soudů, ale také od šlechtických soudů ze Slezska a Lužic.

Apelačnímu soudu předsedal prezident. Přísedící soudu (radové) byli z části odborně vzdělaní právníci (šest šlechticů, čtyři zástupci měst a čtyři doktoři práv). Předsedu i rady **jmenoval král** a za výkon svých funkcí od něj dostávali plat.

Soud zasedal **permanentně, jednal písemně** a uplatňovaly se u něj římsko-kanonické procesní postupy.

V souvislosti s uplatněním římského práva připomeňme, že v roce 1562 byly do češtiny **přeloženy Justiniánovy Instituce** („*Justiniána císaře ustanovenie a naučenie*“), známá učebnice, která vznikla v 6. století v Byzanci jako součást slavné kodifikace římského práva (dnes je přístupná i ve slovenském překladu prof. Petra Blaha).

V čele **komorního soudu** stál nejvyšší hofmistr a přisedícími bylo dvanáct královských radů. Projednávání „*znamenitych pří*“, tedy zvláště významných sporů, se mohli zúčastnit také členové českého zemského soudu.

Základní vývojové tendence v absolutistickém období. Za klíčové novinky absolutistického období je třeba označit **oddělení soudnictví od státní správy, hierarchické uspořádání soudní soustavy a profesionalizaci výkonu soudnictví**. Rozhodující kroky k modernizaci soudnictví uskutečnili osvícenští panovníci, zejména Josef II. **soudní reformou z roku 1783**.

Již při výkladech o české dvorské kanceláři jsme uvedli, že se v agendě tohoto úřadu důsledně oddělovaly politické záležitosti (**publica**) a soudní záležitosti (**judicialia**). Soudní agendu tu vyřizoval samostatný soudní senát.

Naznačenou tendenci podpořila Marie Terezie, která nastartovala, i když jen ve vyšších instancích, proces institucionálního oddělování soudnictví od státní správy. Vytvoření samostatného **Nejvyššího soudního úřadu** pootevřelo dveře vedoucí k nezávislému výkonu soudnictví.

Soudní reforma z roku 1783 sledovala profesionalizaci výkonu soudnictví a měla zamezit libovůli nižších soudních instancí. Její tvůrci vytvořili systém instanční podřízenosti a plně naplnili ideu **oddělení soudnictví od správy**. Nově uspořádané soudy **zasedaly nepřetržitě**, obsazovaly se osobami s **právním vzděláním** a soudce se považoval za úředníka, který vykonává předpisy vydané panovníkem.

Změny v soudní organizaci do roku 1783. V roce 1749 se ve Vídni poprvé konstitovala společná rakousko-česká instance, která plnila pouze funkce z oblasti soudnictví a soudní správy – „Oberste Justitzstelle“, tj. **Nejvyšší soudní úřad**. Fungoval jako vrcholná instance soudní správy i jako česko-rakouský nejvyšší soud. Změnila se také povaha **apelačního soudu**. Rychle **upadal význam zemských soudů**. Nad **městským soudnictvím** i nad **soudy vrchností** dozíral stát. V řízení před soudy nahradil tradiční ústní řízení písemný **římsko-kanonický proces**. V absolutistickém pojetí výkonu státní moci **nemohla zůstat zachována ani soudcovská tvorba práva** v podobě vydávání obecných nálezů.

Nejvyšší soudní úřad vznikl vyčleněním části agendy zrušené české dvorské kanceláře a obdobného rakouského úřadu. Zpočátku v něm rozvíjely činnost dvě samostatné soudní instance – rakouská a česká. Skutečným **společným nejvyšším soudem** se stal až po jejich spojení v roce 1782.

Apelační soud na jedné straně degradoval, jak již víme, na zemský orgán (1753), na druhé straně se jeho agenda rozšířila o lenní záležitosti, převzaté po zrušeném hejtmanství německých lén.

Rozšíření moci panovníka a jeho úředníků se projevovalo v tom, že **zemské soudy** přestaly být konečnou instancí a jejich rozhodnutí mohla revidovat česká dvorská kancelář a později Nejvyšší soudní úřad.

Josefínská soudní reforma z roku 1783. V rámci josefínské reformy z roku 1783 byly všechny soudy včleněny do **nové soudní soustavy**. Tvořily ji **všeobecné, privilegované a zvláštní soudy**. Důsledně se v ní oddělovalo projednávání trestních a občanskoprávních záležitostí, i když probíhalo před stejnými soudy. Jádro instančně uspořádané soustavy vytvářely **všeobecné soudy**. Patřily k nim **místní soudy, apelační soudy** a vídeňský **Nejvyšší soudní úřad**. Soudní řízení před řádnými soudy bylo ve většině případů **dvojinstanční**. Protože **trestní proces**, v němž se prosazoval inkviziční princip, kladl na soudce a soudní personál větší nároky než řízení ovládané projednací zásadou, začaly zemské orgány už od první poloviny 18. století vyžadovat, aby trestní věci soudil **školený a zkoušený soudce**. Protože u většiny tehdejších městských a vrchnostenských soudů chyběl, rychle a radikálně se zmenšil počet hrdelních soudů, tj. soudů oprávněných odsuzovat k trestu smrti.

Za **místní soudy** se považovaly magistráty měst s vlastní jurisdikcí a soudní orgány pozemkových vrchností. Vrchnosti mohly provozovat soudní činnost pouze prostřednictvím místního soudce (justiciáře, tj. soudního úředníka, pověřeného státními orgány).

Soudní činnost **vrchnostenských soudních orgánů** hodnotily apelační soudy, oprávněné kontrolovat jejich výkazy. Vrchnosti, které neměly justiciáře, se musely obracet na určené městské soudy nebo (od roku 1814) mohly svou pravomoc delegovat na orgány jiných vrchností.

Druhý stupeň soudní soustavy představovaly **apelační soudy**. V této době již působily v Praze i v Brně a změnila se také jejich vnitřní organizace. Nejvyššího zemského úředníka v jejich čele (tj. v Čechách zemského hofmistra, na Moravě zemského hejtmana) vystřídal prezident apelačního soudu. Další aparát tvořili viceprezident, radové a d.

Apelační soudy fungovaly především jako **odvolací instance** v odvoláních proti rozhodnutím místních soudů. Vedle toho vyřizovaly rekurzy a zmateční stížnosti, rozhodovaly kompetenční spory mezi soudy stejného stupně, zkoušely kandidáty na místa u soudů a v advokacii, dohlížely na nižší soudy, vydávaly pro ně závazná poučení apod.

Za **privilegované soudy** se považovaly zemské soudy, horní soudy, merkantilní a směnečné soudy, vojenské soudy, arcibiskupská a biskupská konzistoř, lenní soudy a d. Působily v první instanci, v níž se, jak je zřejmé, zachovávala rozdílnost příslušnosti podle stavu žalované osoby.

O **zvláštních soudech** hovoříme tehdy, když všeobecné a privilegované soudy rozhodovaly mimo rámec své obvyklé věcné nebo místní příslušnosti.

Do roku 1765 se počet hrdelních soudů v Čechách snížil z tří set padesáti šesti na dvacet pět, na Moravě už v padesátých letech z dvou set na dvacet pět).

Za Josefa II. se výlučnými prvoinstačními soudy s trestní pravomocí staly **kriminální soudy**, zřizované zpravidla v krajských městech. Jako odvolací instance (**vrchní kriminální soudy**) působily apelační soudy.

C. Další reformy osvícenského absolutismu

Osvícenské reformy. Vedle bezprostředních zásahů do organizace státního aparátu a středověkých samosprávných institucí (centralizace státní správy, postátnění krajské správy, soudní reformy, regulace magistrátů) ovlivnily budoucí podobu habsburské monarchie a jejích státoprávních institucí také další reformy osvícenských panovníků. **Dokreslují omnipotenci panovnické moci** v tomto období, zejména však její zájem na rozvoji ekonomiky. Některých z nich jsme se již letmo dotkli. Na tomto místě si je stručně připomeneme v komplexnějším pohledu.

Reformy v daňové oblasti. Ještě dříve, než začali zasahovat do postavení závislého obyvatelstva, se absolutističtí panovníci pokusili ozdravit státní finance a zavést řád do placení berní (daní). Předpokladem pro zefektivnění daňové soustavy byla především **řádná evidence půdy**, z níž se měly daně platit. První soupis půdy pro berní účely (**pozemkový katastr**) se označoval jako **berní rolla** a vznikl už v polovině 17. století. Po něm následovaly **tereziánské katastry** a prakticky neprovedený **Josefínský katastr**.

Berní rolla evidovala pouze rustikální půdu, tedy tu, kterou drželi a obhospodařovali poddaní.

Tradiční osvobození dominikálu (půdy obhospodařované v režii vrchnosti) od berního zatížení přestali respektovat až osvícenští panovníci. **Tereziánské katastry** evidovaly i dominikální půdu a v rámci tzv. fikticia též další zpoplatňované objekty, zejména řemesla a obchodní činnost.

Josefínský katastr, jehož provádění bylo v zárodku zastaveno, již vůbec nedělal rozdíl mezi rustikálem a dominikálem a zatěžoval je stejnou berní.

Josefínský katastr si zaslouží pozornost ještě z jednoho důvodu. **Katastrální obce**, které podle něj měly vzniknout a jejichž úředníci měli vyměřovat a vybírat berni, se staly předobrazem obcí, vzniklých v revoluci let 1848–49 a představujících základ územní správy až do roku 1945.

Regulace pozemkově vrchnostenských vztahů. Od 16. století se můžeme setkat s dvojitou formou úpravy právních poměrů závislého obyvatelstva. Vrchnosti buď vydávaly **instrukce** pro své úředníky, nebo **selské řády** regulující jejich postavení přímo. Stát začal do poměrů na feudálních panstvích dalekosáhleji zasahovat až za absolutismu. Panovníkova nařízení, právně regulující postavení závislého obyvatelstva, jsou všeobecně známá jako **robotní patenty**. Nejznámější a nejvýznamnější z nich byl **tereziánský robotní patent** z roku 1775. Na opatření své matky navázal Josef II. v roce 1781 **patentem o zrušení nevolnictví**.

V instrukcích a selských řádech vrchnosti zpravidla respektovaly starší uzance a právo, které sebou přinesli kolonisté, a inspirovaly se některými ustanoveními zemského a městských práv.

Robotní patenty upravovaly nejen míru robotní povinnosti, ale celou řadu dalších otázek: výši peněžních dávek jednotlivých skupin závislého obyvatelstva, rozsah soudní pravomoci vrchnosti, nakládání se stížnostmi poddaných apod.

Absolutističtí panovníci usilovali o **zvětšení příjmů státní pokladny** a o **stabilizaci společenských poměrů**. V souladu s tím se snažili rozšířit daňové povinnosti vrchností, vymezit míru povinností závislého obyvatelstva, omezit libovůli vrchnostenského aparátu, zkvalitnit jeho fungování a podrobit jej permanentní kontrole.

Tereziánský robotní patent z roku 1775 navázal na obdobná dřívější opatření zavedená v jiných částech monarchie. Závislé obyvatelstvo dělil do 11 tříd podle výměry obhospodařované půdy. Podruzi, zařazení do první třídy, byli zatíženi největší robotní povinností, největší sedláci v jedenácté třídě odváděli nejvyšší dávky.

Patentem o zrušení nevolnictví byly „*vyzdviženy*“ (tak převedl překladatel do tehdy nedokonalé češtiny výraz *aufheben*, tedy rušit, zrušit) **formy osobní závislosti** venkovského obyvatelstva jako souhlas vrchnosti ke stěhování, k uzavření manželství a k odchodu dětí do škol nebo na řemesla a tzv. dvorská služba (služba dětí u vrchnosti). Ponechávala se jen „*mírná poddanost*“. Znamenalo to tolik, že zůstaly v platnosti povinnosti poddaných plynoucí ze skutečnosti, že hospodařili nebo žili na půdě vrchnosti, tedy především existující peněžité platby a robota.

Josef II. se v posledních letech své vlády pokoušel **odstranit i robotu**, ale bez trvalého výsledku.

Bez většího efektu zůstaly také pozdější pokusy (z let 1797, 1846) uvolnit pozemkově vrchnostenské vztahy, které se stále zřetelněji dostávaly do **rozporu s ekonomickými potřebami i s představami většiny obyvatelstva o spravedlivém a efektivním společenském uspořádání**.

Toleranční patent. Do systému osvícenských reforem zapadalo také přijetí již zmíněného **tolerančního patentu** z roku 1781.

Panovník, „*přesvědčený z jedné strany o ošklivosti všeho přinucení svědomí a z druhé strany toho povážlivého užítku, jenž pro náboženství a pro země z opravdivej křesťanské tolerance povstává*“, zaváděl **náboženskou svobodu** pro příslušníky augsburské, helvetské a řeckopřavoslavné konfese a uvolnil také některá omezení Židů.

Patent tvořil součást komplexu opatření, jimiž osvícenští panovníci **omezovali moc katolické církve**.

Školská reforma. **Školská reforma** započala v roce 1760. Prvním krokem bylo vymanění škol z vlivu církve. Po několikaletém hledání optimální organizační formy ústředního článku školské správy vznikl hierarchický systém, který na úrovni zemí představovaly různé **komise** při guberniích (komise normálních škol, gymnazijní komise ad.). Jim byli podřízeni **krajští školní inspektoři**. V roce 1775 začal platit **všeobecný školský řád** a s ním nová organizace nižšího školství, která vytvořila základní předpoklad pro daleko pozdější zavedení **povinné školní docházky**.

Školami nejnižšího typu na vesnicích a v malých městečkách se staly **triviální školy** (vedle katechismu se na nich učilo triviu: čtení, psaní, počítání). Ve větších městech působily **dvou- a trojtřídní městské**

školy. V krajských a některých dalších městech Marie Terezie zřídila čtyřtřídní **hlavní školy** a v hlavních zemských městech **normální** (tj. vzorové) **školy**, na nichž se připravovali i budoucí učitelé.

Zavedení nového systému škol vycházelo z koncepce populacionismu. Osvícenští panovníci těmito opatřeními vytvořili **předpoklady pro lepší využití lidského potenciálu** monarchie, zejména pro alespoň trochu snadnější uplatnění schopných příslušníků dorůstajících generací nižších vrstev obyvatelstva.

Panovnice také vydala nové studijní předpisy pro **gymnázia**.

KONSTITUČNÍ ÉRA HABSBUŘSKÉ MONARCHIE (1848–1918)

A. Stát a právo v ekonomických a politických souvislostech doby

Revoluční roky 1848 – 1849. Konstituční éru v habsburské monarchii otevřela revoluce z let 1848–1849. Revoluci je třeba **vnímat v celoevropském a v celorakouském kontextu**. Vypukla jako důsledek rostoucího vnitropolitického napětí, stimulovaného sociálními a národnostními rozpory.

Úlohu rozbušky, bezprostředního impulsu, sehrály zprávy o revolučních vystoupeních ve **Francii**, kde se hroutil červencová monarchie, a ve stále ještě roztržštěné **Itálii**, z části ovládané přímo habsburskou monarchií (Lombardie a Benátsko).

Centry revolučního hnutí se vedle habsburského severu Itálie staly **Vídeň, Praha a Pešť** a svým způsobem také moravská **Kroměříž**, kde jednalo rakouské ústavodárné shromáždění (Kroměřížský sněm).

Hlavní události celorakouského významu. Po vypuknutí březnového povstání ve Vídni slíbila vídeňská vláda patentem z 15. března **zavedení konstitučního režimu**. Musela také souhlasit s maďarskými požadavky, obsaženými v bratislavské březnové ústavě, na základě nichž se monarchie na čas přeměnila v **personální unii** dvou prakticky samostatných států. Když se vídeňská vláda poněkud vzpamatovala z prvního náporu revolučních sil, pokusila se je rozložit vyhlášením **dubnové (Pillersdorfovy) ústavy** pro neuherské země monarchie. Neuspěla však a oktrojovanou (tj. vrchnostensky, shora nařízenou) ústavu veřejnost odmítla. V květnu proto císař proklamoval **svolání říšského shromáždění** (Reichsversammlung, říšský sněm, Konstituanta). Říšské shromáždění jednalo nejdříve ve Vídni a pak v Kroměříži. Na začátku roku 1849 připravilo návrh ústavy, který však již nestačilo projednat v plénu (**kroměřížský návrh**), protože je císař v březnu 1849 rozpustil. Trvalým výsledkem jeho činnosti se tak stalo především **zrušení poddanství za náhradu**. V prosinci 1848 se po abdikaci Ferdinanda V. stal novým císařem mladičkový František Josef I. Ještě před násilným ukončením sněmu, 4. března 1849, oktrojoval celé monarchii včetně Uher ústavu, známou jako **březnová (Stadionova) ústava**.

Nové dualistické rakousko-uherské uspořádání nefungovalo a mezi vídeňským dvorem a maďarskou politickou reprezentací se brzy rozhořel **ozbrojený konflikt**, který ovlivňoval i dění v českých zemích.

Říšské shromáždění bylo shromážděním poslanců ze západní části monarchie, které obyvatelstvo zvolilo ve volbách bez cenzu a které mělo posoudit dubnovou ústavu. Sešlo se ve Vídni na konci července 1848 a vytklo si za cíl připravit a schválit novou ústavu (odtud označení Konstituanta).

Říšské shromáždění se nejdříve zabývalo rolnickou otázkou a rozhodlo o **zrušení poddanství za náhradu**, což císař potvrdil patentem ze 7. září 1848.

Vydání císařského patentu o zrušení poddanství mělo zásadní význam samo o sobě tím, že rušilo feudální závislost venkovského obyvatelstva. Mělo ale ještě jeden rozměr: *via facti* prosadilo zásadu, že **sněmovní usnesení potřebuje sankci** panovníka.

Aktivizace císařských vojsk na podzim roku 1848 vyvolala další vlnu nepokojů ve Vídni, která donutila císaře i sněm změnit působiště a **přestěhovat se na Moravu** (císařský dvůr přesídlil do Olomouce, sněm do Kroměříže).

Ve formulacích březnové (Stadionovy) ústavy z roku 1849 sice poznáváme pasáže z textu připravovaného v Kroměříži, avšak klíčová ustanovení koncipovali císařovi lidé nově. Co je však nejpodstatnější, i ona zůstala jen na papíře. Po porážce revoluce habsburská vláda Stadionovu ústavu nikdy neuvedla do života a **císař vládl absolutisticky**.

Jisté **náznačky provádění ústavy** snad můžeme vidět jen v prozatímní právotvorbě vlády z let 1849–50. V roce 1849 vláda upravila tiskové, spolčovací a shromažďovací právo a vydala prozatímní obecní zřízení. V roce 1850 schválila demokratický trestní řád.

Revoluce v Čechách. V Čechách měla radikální fáze revoluce krátké trvání: vypukla v březnu 1848 a po třech měsících – v červnu – prakticky skončila. Revoluční dění nastartovalo veřejné shromáždění, svolané pražskými radikálními demokraty na 11. března 1848 do Svatováclavských lázní (**schůze ve Svatováclavských lázních**). Její účastníci schválili **první pražskou petici**, která obsahovala demokratizační, národní a sociální požadavky, vyjadřující tehdejší český politický program. Zároveň zvolili výbor, který měl dohlížet na splnění petice (petiční výbor). Po pozdější reorganizaci, kdy se počet jeho členů zvětšil na 140, se začal označovat jako **Národní výbor** a stal se reprezentativním orgánem českého politického tábora. Prudký vzlet revoluce, v níž se profiloval radikální, liberální a konzervativní směr, zbrzdily **první neúspěchy**. Na petici ze svatováclavského shromáždění odpověděl císař jen velmi vyhýbavě. Teprve v reakci na radikálněji formulovanou druhou pražskou petici v **kabinetním listě z 8. dubna** panovník slíbil jisté ústupky. Druhým problémem, který komplikoval činnost agilního Národního výboru, byla **národnostní otázka**. Revoluční nadšení v Čechách vyvrcholilo jednáním pražského **Slovanského sněmu** začátkem června a vyhaslo v krátkém **ozbrojeném povstání** po napadení jeho účastníků vojskem (svatodušní bouře).

V **první pražské petici** Pražané od císaře žádali zejména obnovení jednoty zemí České koruny, obecní samosprávu, jazykovou rovnoprávnost, volební právo, ústnost a veřejnost soudního řízení, svobodu tisku, náboženskou svobodu, ochranu osobní svobody, právo zřizovat obecní gardy a zrušení pozemkové vrchnostenských vztahů za náhradu.

Národní výbor se snažil dosáhnout vypsání voleb do zemského sněmu, který pak měl připravit a schválit zemskou ústavu.

V **kabinetním listě z 8. dubna** císař, aby „*dal svým věrným Pražanům opětný důkaz svého upřímného a otcovského smýšlení o zemi*“, slíbil alespoň jazykovou rovnoprávnost, svolání českého zemského sněmu a zrušení roboty. Mezitím už patentem z 15. března ohlásil, že bude zavedena „*konstituce vlasti*“, zrušil cenzuru tisku a povolil zakládat gardy.

Řešení zásadního českého státoprávního požadavku, tj. sblížení českých zemí, ovšem odkládal, protože „*má býti předmětem rokování na sněmu našich říší*“.

Rozpory mezi českým a německým obyvatelstvem českých zemí se vyostřily po známé odmítavé odpovědi Františka Palackého na pozvání do přípravného výboru německého Frankfurtského sněmu (Psaní do Frankfurtu) a po vyhlášení voleb do něj.

Konzervativněji ladění čeští politici považovali červnové **pražské povstání**, jímž dění v českých zemích vyvrcholilo, za národní katastrofu. Radikálům vytykali, že zmařilo vrcholící jednání o svolání českého zemského sněmu a přípravu zemské ústavy.

Vývoj na Moravě. Daleko **klidněji** se vyvíjela situace na Moravě. Na konci března se v Brně sešel stavovský zemský sněm rozšířený zejména o zástupce měšťanstva. Přijal volební řád, a tak vytvořil předpoklady pro svolání nového sněmu, v němž již získalo zastoupení i venkovské obyvatelstvo. **Volný moravský sněm** zasedl k prvnímu jednání na konci května. Rozhodl o **zrušení roboty a naturálního desátku**. Většina jeho poslanců se postavila **proti státoprávnímu spojení s Českým královstvím**. Činnost moravského zemského sněmu vyvrcholila v září 1848, kdy se usnesl na textu **zemské ústavy**, která však nevstoupila v platnost.

Kronikář moravského sněmování z roku 1848 J. Dvořák napsal, že vídeňské revoluční události „*i na rozvázně Moravě se potkaly s ohlasem hlučným, ač nikoliv revolučním*“.

V petici moravských stavů císaři ze 14. dubna 1848 moravský sněm prohlásil, že Morava je „*země od Čech neodvislá, přináležící k celitému svazku Rakouského mocnářství*“. **Odmítnutí státoprávního spojení českých zemí** ovlivnilo silné zastoupení poslanců německé národnosti, ale také obavy z nové formy supremacie a nechuť podrobovat se jiné autoritě než ústřední moci.

V **Čechách** vyvolalo moravské stanovisko vlnu kritiky. Například Manifestu českého Národního výboru o žádoucím spojení zemí Moravské a Slezské s korunou Českou, který zformuloval Palacký, jsou všechny obavy Moravanů označeny za plané a stanovisko moravského sněmu zhodnoceno zvoláním „*Nešťastné to nedorozumění!*“.

Moravský sněm zasedal až **do ledna 1849**, aby byl odročen na neurčitou dobu a už se nesešel.

Bachovský absolutismus. Po porážce revoluce formálněprávně obnovily absolutistickou formu vlády **silvestrovské patenty** z konce roku 1851. Vláda zavedla tuhý centralizovaný režim pronásledující každé demokratické a národní hnutí. Nový režim ovšem **nebyl prostým pokračováním předrevoluční metternichovské linie**. Vláda sice tvrdě zasahovala proti projevům politického liberalismu, ale bránila se i snahám o úplný návrat k předrevolučním pořádkům a v ekonomické sféře se liberálním proudům ochotně podvolovala. Usilovala se také **zefektivnit fungování celé státní správy** a připravila **významné právní předpisy**, které završily přestavbu právního řádu započatou v osvícenském období a ovlivňovaly další právní život zejména západní části monarchie a také Československé republiky. Neabsolutistický režim ovšem nebyl dostatečně efektivní, na konci padesátých let se dostal do **krize** a v letech 1859 – 1861 jej nahradil konstituční způsob vládnutí.

Neoabsolutistický režim z padesátých let 19. století získal své vžitě označení **bachovský absolutismus** podle tehdejšího ministra vnitra Alexandra Bacha.

Poprvé od centralizačních snah Josefa II. se císařský dvůr zase pokoušel vtělit do zcela uniformního rámce jednotného centralizovaného státu **i Uherské království**.

Reformy vycházely ze snahy odstranit ekonomické zaostávání a získat větší vliv na vývoj v ostatních německých státech, kde habsburské monarchii stále nebezpečněji konkurovalo Prusko. Císařský dvůr proto vytvářel příznivější **podmínky pro rozvoj průmyslové výroby** a jiných moderních forem podnikání, položil základy efektivnější státní správy a zdokonalil soudnictví.

V tomto období vznikly zejména série **trestních zákonů, horní zákon, živnostenský řád, spolkový patent a směnečný patent**.

Pád neoabsolutistického režimu přivodily neúspěchy zahraniční politiky, finanční krize a růst vnitropolitického napětí.

Obnovení konstitučního režimu. Změnu politického kurzu naznačil císař v červenci 1859. Měsíc na to následovalo odvolání ministra A. Bacha z funkce, na jaře 1860 svolání tzv. **rozmnožené říšské rady** a konečně na podzim téhož roku vydání **říjnového diplomu**. Zásady Říjnového diplomu rozpracovala a poněkud pozměnila oktrojovaná **únorová (Schmerlingova) ústava** z roku 1861. Její vydání v západní části monarchie definitivně skončovalo s absolutismem. Byla vlastně první rakouskou ústavou, která se – aspoň z části – uplatnila v praxi. Na základě ní se ustavily **říšská rada** a **zemské sněmy** jako zastupitelské orgány se zákonodárnou pravomocí. Zavedení konstitučního režimu – přes všechny nedůslednosti – vytvořilo příznivou atmosféru pro další **prohlubování demokratických reforem** a pro rozvoj národních hnutí. Říšská rada připravila pro západní část monarchie několik dílčích zákonů, které zaručovaly **jednotlivá občanská práva** a upravovaly jejich výkon (svoboda tisku, osobní a domovní svoboda, spolčovací a shromažďovací právo).

V červenci 1859 císař ve svém manifestu vyslovil předsevzetí „*vnitřní blahobyť Rakouska ... příhodným rozvinováním bohatých jeho duševních a hmotných sil, jakož i přiměřenými opravami v zákonodárství a správě založiti*“.

Jako **rozmnožená říšská rada** se označuje říšská rada, doplněná o některé významné činitele veřejného a hospodářského života. Český politický tábor v ní neměl zastoupení.

V **říjnovém diplomu** císař prohlásil období absolutistické vlády za skončené a další osud monarchie, v níž se měl uplatnit i federalizační prvek, svěřil i do rukou zemských sněmů a říšské rady.

Únorová (Schmerlingova) ústava přes svůj nesporný význam zklamala představitele všech národních hnutí v monarchii, protože oproti náznakům v Říjnovém diplomu omezovala pravomoci zemských orgánů. Zklamala ovšem také všechny demokraticky cítící činitele, neboť nezakotvovala základní občanská a politická práva. V neposlední řadě zklamala i maďarskou politickou reprezentaci, nespokojenou zejména s odklonem od ústavy z roku 1848 a s narušením integrity uherské části monarchie.

Únorová (Schmerlingova) ústava byla v roce 1865 suspendována, respektive v souvislosti s děním v Uhrách byl suspendován základní státní zákon o říšském zastupitelstvu, tvořící její páteř a platici i pro uherskou část monarchie.

Do tohoto období spadá také **dobudování samosprávné větve dvojkolejného systému místní správy**.

Za **české národní požadavky** se v šedesátých letech postavily široké vrstvy české společnosti, mnohé se zlepšilo, ale hmatatelného výsledku v podobě požadované změny státoprávního uspořádání česká politika nedosáhla.

Dualizace říše. Rakousko-uherské vyrovnání, k němuž došlo v roce 1867, bylo výsledkem dohody vídeňského dvora s posílenými maďarskými činiteli. Habsburská říše, pro kterou se začalo používat označení Mocnářství Rakousko-Uherské, se po něm změnila na **personální unii obohacenou o prvky reálné unie**. Orgány, společnými pro celou monarchii, byla vedle císaře ministerstva vojenství, zahraničních věcí a financí (ke správě společných financí) a tzv. delegace, zamýšlené jako společné, nepřímo volené zastupitelstvo. Pro západní část monarchie se vžilo pojmenování Cislajtánie neboli **Předlitavsko**. Říšská rada pro ně v roce 1867 schválila sérii zákonů (141–147 ř. z.), tvořících základ tzv. **prosincové ústavy**. Předlitavsko se na základě ní stalo monarchií s **parlamentním režimem** a zajištěnými **základními občanskými a politickými právy**.

Ochota císařského dvora k vyrovnání plynula zejména z toho, že po vojenské katastrofě u Hradce Králové v roce 1866 a po definitivní ztrátě vlivu v Německu musel hledat cestu k upevnění své pozice v domácí politice. Jak v České politice napsal F. Fiedler, z prusko-rakouské války „*odnášelo si vítězství nejen Prusko nad Rakouskem, nýbrž i Uhersko nad Předlitavskem*“.

Označení **personální unie obohacená o prvky reálné unie** znamená, že vzniklo spojení dvou monarchistických států se společnou hlavou, které část své kompetence přenesly na společné orgány.

Podíl obou částí monarchie na hrazení společných záležitostí a na umořování státního dluhu stanovily mezi nimi sjednané **smlouvy**. Obě části monarchie mezi sebou také uzavřely **celní a obchodní spolek** (unii).

Západní část monarchie neměla oficiální jednotný název a v úředních textech se opisem označovala jako „*království a země v říšské radě zastoupené*“.

Západní část monarchie v roce 1867 tvořily království České, Dalmatské a Haličské a Vladiměřské s velkovévodstvím Krakovským, dále arcivévodství Dolnorakouské a Hornorakouské, vévodství Krajinské, Korutanské, Horno- a Dolnoslezské, Salcburské a Štýrské, markrabství Moravské a Istrijské, knížecí hrabství Tyrolské, Gorické a Gradištské, město Terst s okolím a země Vorarlberg.

K zemím Uherské koruny se řadily království Uherské s vojvodinou Srbskou a Banátem, dále království Chorvátsko-Slavonské, velkovévodství Sedmihradské a Rjeka. Po anexi v roce 1908 se součástí rakousko-uherského soustátí se zvláštním postavením stala Bosna a Hercegovina, už od roku 1878 na základě berlínské smlouvy okupovaná a spravovaná Rakouskem-Uherskem.

Rozšiřováním volebního práva se v západní části monarchie do politického života vtahovaly **širší vrstvy obyvatelstva**. To se odrazilo ve větší strukturalizaci politického života, doprovázené **vznikem nových politických stran**.

Česká politika se pokusila zvrátit nepříznivé dopady rakousko-uherského vyrovnání na její úsilí o státoprávní spojení českých zemí a o federalizaci říše, ale bez úspěchu. Svůj **program** v nových podmínkách – vytvoření personální unie českých zemí s Rakouskem a prohloubení demokratických přeměn – vyjádřila v **České deklaraci** z roku 1868.

B. Ústavní vývoj

Dubnová ústava 1848. Dubnovou (Pillersdorfovou) ústavu z roku 1848 proponovala císařská administrativa pro užší celek rakouských zemí, zemí České koruny a Haliče. Rozčlenila ji do sedmi

částí a vtiskla jí duch **tuhého centralismu**. Ústava označovala jednotlivé země jako provincie. Zákonodárství v zásadních věcech, včetně úpravy postavení provincií, svěřovala říšským orgánům. Provinciální sněmy měly řešit jen záležitosti regionálního významu, pokud je ovšem již neupravily akty ústředních orgánů. Na zákonodárství se měl spolu s císařem podílet **říšský sněm**. Kompetence sněmu byla velmi úzká, takže mnohé zcela zásadní záležitosti měla řešit exekutiva. Její hlavou měl být **císař**. Ústava předpokládala **nezávislost soudců**, ústní soudní řízení a zavedení porotních soudů. Občanům garantovala poměrně širokou škálu **základních občanských práv**. Odpor zradikalizované laické veřejnosti vůči oktrojované ústavě a výhrady z odborných kruhů nakonec přiměly panovníka k tomu, že 16. května proklamoval **svolání ústavodárného sněmu** (Konstituanty), jemuž bude ústava předložena k posouzení.

Říšský sněm měl tvořit **senát**, složený z virilistů (tj. osob, které získaly mandát z titulu zastávání jiného významného veřejného úřadu) a z osob jmenovaných císařem, a **poslanecká sněmovna**, volená v nepřímých volbách.

Císař měl obsazovat všechny významné úřady, velet vojsku, uzavírat mírové smlouvy atd. Měl se **podílet na zákonodárství** a v jeho jménu měly rozhodovat všechny soudy.

Přes nesporně zásadní význam opuštění absolutistických metod vládnutí a zavedení solidního katalogu občanských práv se oktrojovaná dubnová ústava **nesetkala s pozitivním ohlasem**. Výtky se koncentrovaly především k úzkému rozsahu kompetence zákonodárného sboru, k pojetí senátu a k diskriminujícímu vymezení volebního práva do poslanecké sněmovny.

Moravská zemská ústava. Moravskou zemskou ústavu schválil zemský sněm v září roku 1848. Markrabství moravské prohlašovala za „**ústrojnou**“ **součást habsburské monarchie, nadanou autonomií** a samosprávou. V uspořádání zemských orgánů vycházela z **principu dělby moci**. Říšské shromáždění a panovník, kteří ji měli potvrdit, jí nevěnovali pozornost, a tak úsilí poslanců moravského zemského sněmu přišlo vniveč.

Ústava byla poměrně **stručná**: sestávala ze 49 paragrafů rozdělených do dvou částí. Soustředila se především na úpravu dělby moci, úpravu občanských práv ponechávala říšské ústavě.

Nositel **zákonodárné moci** se měli stát jednokomorový zemský sněm spolu s císařem, **výkonnou moc** ústava svěřovala především zemskému hejtmanu, jmenovanému císařem a odpovědnému zemi, reprezentované zemským sněmem. **Soudcovskou moc** měly vykonávat nezávislé soudy, nepodrobené žádné jiné autoritě než zákonu.

Moravský zemský sněm se v duchu pokynu vydaného ministrem vnitra nepovažoval za konečnou autoritu pro vydání zemské ústavy a přenechal **poslední slovo říšskému shromáždění a panovníkovi**.

Jak dokládají návrhy říšské ústavy připravované v ústavním výboru říšského sněmu, převládly mezi jeho členy zcela jiné představy o způsobu, jímž má být vymezeno postavení zemi, než jaký představovala moravská zemská ústava. Říšský sněm se proto zaslaným textem **vůbec nezabýval** a podobně se zachoval i panovník.

Kroměřížský ústavní návrh 1848. Poslanci ústavodárného sněmu – přes zásadní výhrady některých z nich – respektovali státoprávní poměry, vytvořené realizací bratislavské březnové ústavy, a připravovali ústavu pouze pro 17 pozdějších předlitavských zemí. Ústavní výbor říšského sněmu odmítl federalistický program, prosazovaný především Františkem Palackým, a zachoval členění císařství na **historické země**. Vycházel z uznání platnosti Pragmatické sankce a prohlašoval rakouské císařství za **dědičnou a nedílnou konstituční monarchii**. Dalšími výchozími ideami ústavních prací se staly **svrchovanost lidu**, respektive parlamentu, který jej zastupuje, a **dělba moci**. Celorakouský parlament ústava nazývala říšským sněmem. Císaři příslušela výhradní výkonná moc. Vůči říšským zákonům, usneseným říšským sněmem, měl mít právo suspenzivního veta. Soustavu nezávislých, od státní správy oddělených soudů měl upravit zvláštní zákon. Nově měl vzniknout říšský soud. Nejdále dospěly ústavní práce u katalogu **základních občanských práv**, který projednalo i plénum ústavodárného sněmu. Na začátku března 1849 ovšem císař, jehož pozici posílily úspěchy rakouských vojsk, **oktrojoval vlastní ústavu**. Dalšímu jednání „zbytečného“ sněmu zamezil několik dní na to.

Historické země měly být vybaveny **omezenou autonomií** v záležitostech zemského významu (věda a umění, dohled na zbožné nadace, chudinské a humanitární záležitosti, čelední, stavební a požární řády, podpora zemědělství a průmyslu) a **právem rozpracovat v mezích říšského zákonodárství úpravu dalších otázek** (školství, církevní záležitosti, policie ad.).

V čele **zemské správy** měl stát císařem jmenovaný zemský hejtman, který měl také předsedat zemskému sněmu. Uspořádání jednotlivých zemí měly upravit **zemské ústavy**.

Říšský sněm měl být dvoukomorový. Tvořit jej měly sněmovna (komora) lidu, volená v přímých volbách na tři roky, a sněmovna zemí, jejíž poslance měly na šestileté období volit zemské sněmy a krajské sjezdy. Měla mu příslušet především **zákonodárná funkce**.

Také **panovníkova pozice** ve struktuře státní moci se odvozovala **od ústavy**, na kterou měl po nastoupení na trůn přísahat. Svou **výhradní výkonnou moc** měl vykonávat prostřednictvím zodpovědných **ministrů**.

Říšský soud měl být příslušný pro spory ústavní povahy, pro souzení vysokých státních funkcionářů a pro závažné útoky proti panovníku a sněmům. Jeho členy měl z části jmenovat císař a z části komora zemí.

Návrh katalogu základních občanských a politických práv vycházel z přirozenoprávního pojetí. Tvůrci ústavy je chápali jako **přirozená, vrozená a nezczitelná**.

Březnová ústava 1849. Březnová (Stadionova) ústava ze 4. března 1849 vycházela z koncepce **jednoty celého mocnářství**, tedy i Uher. Znala proto jediné státní občanství a předpokládala vytvoření jednotného celního a obchodního území. Země měly mít opět postavení pouhých provincií. Prakticky veškerá státní moc se soustřeďovala v rukou **císaře**. Také tento ústavní text doplňoval **katalog občanských práv**, vydaný ve formě zvláštního patentu. Císař František Josef I. sice ústavu v Olomouci řádně publikoval svým patentem, do praxe ji však rakouská administrativa nikdy nezavedla. Vláda učinila „*ze skutkův absolutní pramen práva*“ (Palacký), císař vládl neomezeně. Ústavní zřízení v Rakousku tak zůstalo **pouhou fikcí** a přijetí ústavy vlastně jen poskytlo vládě argument pro ukončení ústavodárného sněmu.

Ústava sice **zemím** přiznávala „*samostatnost v mezích takových, jež tato ústava říšská ustanovuje*“, avšak samotný rozsah kompetencí byl jen zcela nepatrný.

Podle ústavy **císař** „*jest posvátný, neporušitelný a neodpovědný*“. Mohl podle vlastního uvážení svolávat, odročovvat a rozpouštět zákonodárný orgán – **říšský sněm** – a měl právo absolutního veta proti jeho usnesením. Disponoval i právem vydávat nařízení s mocí zákona. Příslušela mu výkonná moc.

Jako císařův poradní orgán fungovala jednokomorová **říšská rada**. Z kroměřížského návrhu ústava přebírala instituci **říšského soudu**.

Platnost **katalogu občanských práv** byla omezena jen na neuherské země a ani on prakticky nebyl uveden do praxe.

Silvestrovské patenty 1851. Otevřený rozchod s ústavními zásadami předznamenalo už zavedení bezvýhradné odpovědnosti ministrů panovníkovi (v srpnu 1851). Jednoznačně se pak vídeňská vláda k absolutismu přihlásila **silvestrovskými patenty z 31. prosince 1851**. Jak se v nich konstatuje, březnová **ústava** „*zbavena jest moci a zákonné platnosti své*“. Vláda zároveň projevila vůli „*právům základním ... odejmouti tímto moc a zákonnou platnost*“. Z praktického pohledu nejdůležitější součástí silvestrovských patentů představovaly takzvané „**Zásady pro organická zařízení**, stručně upravující nové uspořádání státu.

Jako silvestrovské patenty souborně označujeme **dva císařské patenty** a císařský nejvyšší přípis adresovaný předsedovi vlády (**kabinetní list**).

„**Zásady pro organická zařízení**“ (celý název zněl Pravidla základní v příčině zákonodárství organického v korunních zemích císařství rakouského) tvořily přílohu zmíněného kabinetního listu o pouhých třiceti šesti paragrafech.

Zásady pro organická zařízení deklarovaly nerozlučnost rakouského mocnářství. Zaváděly jednotnou třístupňovou organizaci správy v zemích. Rušily porotní soudy, v první instanci ponechávaly soudnictví spojené s výkonem státní správy a zřizovaly úřad státního zástupce jako žalobce v trestních věcech.

Zásady také **rozšiřovaly platnost rakouského občanského a trestního zákoníka** na území celé říše, tedy i na její uherskou část.

Říjnový diplom 1860. Rozchod s absolutistickými metodami vládnutí, uplatňovanými v padesátých letech 19. století, proklamoval tzv. říjnový diplom z roku 1860. Panovník v něm přiznával zemským sněmům a říšské radě **podíl na zákonodárství**.

Do prvního článku říjnového diplomu císař zakomponoval **zásadní změnu**: „Právo zákony dávat, měnit a zrušovat bude vykonáváno od Nás a zákonitých nástupců Našich jenom se společným působením zákonitě shromážděných sněmův zemských, a potažmo Říšské rady, ...“.

Dříve poradní orgán – **Říšská rada** – získala zákonodárnou pravomoc. Společně s panovníkem jí příslušelo rozhodovat ve věcech celostátní povahy, především v záležitostech finančnictví, peněžnictví, cel, obchodu, cedulové banky, pošt, telegrafů, železnic a armády.

Zdeněk Tobolka, který hodnotil Říjnový diplom **z pohledu české národní politiky**, o něm napsal, že byl „*dítko spěchu*“ a že „*bylo v něm od všeho kousek: uznání autonomie zemské, centralismus i dualismus, jeho smysl byl obojetný*“. Reagoval tak na skutečnost, že v tomto aktu nebyla zmínka o sounáležitosti a svébytnosti českých zemí, zatímco integritu a zvláštní práva Uher zakotvoval.

Únorová ústava 1861. Únorovou ústavu tvořil krátký **císařský patent** z 26. února 1861, obsahující jako přílohu „**základní státní zákon o říšském zastupitelstvu**“ a **soubor zemských zřízení a volebních řádů do zemských sněmů** pro patnáct neuherských zemí monarchie. Vlastní text patentu se odvolával na Pragmatickou sankci a Říjnový diplom. Panovník z vlastní moci (oktrojem) stanovil, že se bude o zákonodárnou moc dělit s říšskou radou a se zemskými sněmy. Přílohy patentu prohlašoval za **základní státní zákony**. Na základě **zemských zřízení** se v neuherských zemích ustavily **zemské sněmy** a **zemské výbory**, které nahradily staré stavovské zemské výbory. Říšským zastupitelským orgánem se široce vymezenou zákonodárnou kompetencí (na úkor zemských sněmů) se stala dvoukomorová **říšská rada**. Jako první v praxi západní části monarchie uskutečňovaný ústavní text měla únorová ústava zcela zřejmě **přelomový charakter**. Přesto ji velmi zdrženlivě přijali především ti, kteří se o nastolení ústavního režimu nejvíce zasazovali.

Horní komora říšské rady – **panská sněmovna** – se skládala ze jmenovaných a dědičných členů. **Poslaneckou sněmovnu** volili oprávnění občané v nepřímých volbách. Obě sněmovny byly rovnoprávné. K přijetí zákona bylo třeba souhlasného usnesení obou sněmoven, potvrzeného císařem.

Zákon o říšském zastupitelstvu předpokládal, že se **říšská rada** bude scházet buď jako **širší**, tj. včetně zástupců uherských zemí a s kompetencí pro celou monarchii, nebo jako **užší říšská rada**, tj. pouze jako orgán neuherských zemí. Opět tak naznačil specifické postavení uherských zemí. Vlastní praxe tento náznak přeměnila v jednoznačnou realitu, protože širší říšská rada se nikdy nesešla.

Odmítavé reakce v západní části monarchie vyvolaly centralistické tendence v ústavě (úzká kompetence zemských sněmů) a absence úpravy občanských práv. Vlnu nesouhlasu vyvolala i u maďarské reprezentace.

Prosincová ústava 1867. Prosincová ústava vycházela ze stavu navozeného rakousko-uherským vyrovnáním. Platila jen **v západní části monarchie** a završila budování jejího ústavního systému. Podobně jako ústava z roku 1861 ani ona nebyla klasickou ústavní listinou. Sestávala ze **série základních zákonů** z roku 1867 (141–147/1867 ř. z.), doplněných již dříve schválenou úpravou spolčovacím a shromažďovacím práva. Předlitavsko se na základě ní stalo **spolkovým státem**, složeným ze 17 zemí, a **konstituční monarchií**, uplatňující systém dělby moci a garantující občanům základní lidská práva a politické svobody. Platila až do zániku habsburské monarchie, jen v době první světové války byla její realizace ovlivněna mimořádnými opatřeními.

Základní státní zákon **o zastupitelstvu říšském** č. 141/1867 ř. z. nově upravil postavení **říšské rady**. Opět ji tvořila **panská sněmovna**, v níž se členství získávalo dědičně, z titulu jiné funkce nebo

jmenováním císařem, a **poslanecká sněmovna**, původně tvořená delegáty zemských sněmů, později poslanci zvolenými v přímých volbách.

Základní státní zákon o **všeobecných právech občanů** č. 142/1867 ř. z. zaručoval občanům západní části monarchie tradiční škálu základních práv a svobod, a tak vymezoval sféru osobní svobody, do níž stát nesmí svými úředními akty zasahovat.

Na základě základního státního zákona o **říšském soudu** č. 143/1867 ř. z. vznikl po vydání prováděcího zákona v roce 1869 dvanáctičlenný tribunál, který řešil spory o příslušnost mezi soudy a správními úřady a mezi správními, případně samosprávnými úřady navzájem, rozhodoval o veřejnoprávních nárocích na stát a na jednotlivé země a posuzoval stížnosti na porušení politických práv občanů.

Základní státní zákon o **soudcovské moci** č. 144/1867 ř. z. zakotvil soustavu nezávislých soudů.

Základní státní zákon o **moci vládní a výkonné** č. 145/1867 ř. z., charakterizoval postavení císaře a jemu podřízeného státního aparátu.

Zákon o **společných záležitostech všech zemí rakouské monarchie** č. 146/1867 ř. z. uváděl – ve znění poněkud odlišném od uherského zákonného článku XII/1867 – do ústavních poměrů Předlitavska dohodu o rakousko-uherském vyrovnání,

Zákon č. 147/1867 ř. z. stanovil nabytí účinnosti předchozích zákonů,

Za součást ústavy se pivařovy také dříve přijaté zákony o **právu spolkovém** č. 134/1867 ř. z. a o **právu shromažďovacím** č. 135/1867 ř. z.

C. Základní občanská práva a svobody

První pokusy o zakotvení občanských práv a svobod. O zakotvení občanských práv se pokusili už císařští úředníci, kteří připravovali text **dubnové ústavy** z roku 1848. Velkou pozornost věnovali úpravě občanských práv poslanci ústavodárného shromáždění z roku 1848. Ustanovení **kroměřížského návrhu** pak – bez nejradikálnějších formulací jako byla zásada, že veškerá moc pochází z lidu, nebo zrušení trestu smrti – převzali tvůrci březnové ústavy z roku 1848. Do zákonů, tvořících únorovou ústavu, nebyla úprava občanských práv zahrnuta. Liberální poslanci říšské rady se je proto snažili upravit alespoň **jednotlivými zákony**. Do roku 1867 však prosadili jen tiskový zákon (6/1863 ř. z.), zákon o svobodě osoby (87/1862 ř. z.) a zákon na ochranu domovního práva (88/1862 ř. z.). Bezprostředně před schválením nové ústavy přijala Říšská rada už zmíněné zákony o právu spolkovacím (134/1867 ř. z.) a o právu shromažďovacím (135/1867 ř. z.).

Tvůrci **dubnové ústavy** pod vlivem přirozenoprávních koncepcí a podle vzoru belgické ústavy chtěli rakouským občanům garantovat solidní katalog základních občanských práv: osobní, domovní a náboženskou svobodu, svobodu slova a tisku, listovní svobodu, petiční právo, volnost pohybu, spolkovací právo.

I **poslanci ústavodárného shromáždění** z roku 1848 se přihlásili k přirozenoprávnímu vymezení přirozených, vrozených a nezcižitelných základních občanských a politických práv. V původní verzi návrhu, kterou připravil už v srpnu český politik František Ladislav Rieger, proto najdeme tradiční výčet těchto práv, podobný tomu, který známe z francouzského Prohlášení práv člověka a občana. Konečný text kroměřížského návrhu zase silně připomínal příslušné pasáže belgické ústavy z roku 1831. Vedle individuálních práv zaručoval také rovnoprávnost národů a základní práva obcí jako samosprávných korporací.

Občanská práva a svobody v prosincové ústavě. Ucelený katalog občanských práv, skutečně uvedený do života, obsahovala až prosincová ústava z roku 1867, respektive základní státní zákon o všeobecných právech státních občanů č. 142/1867 ř. z. Rozsah uplatnění jednotlivých občanských práv a svobod vymezovaly **zákony, provádějící jednotlivá ustanovení základního zákona** o všeobecných právech (například už dřívější tiskový zákon, koaliční zákon z roku 1870, květnové zákony z let 1868 a 1874, polovičatá jazyková nařízení z roku 1880, publikovaná v zemských zákonících, a d.).

Základní státní zákon o všeobecných právech státních občanů č. 142/1867 ř. z. zakotvil **jednotné státní občanství** pro předlitavskou část monarchie a proklamoval **rovnost občanů před zákonem**.

Ústava dále **zaručovala** rovný přístup ke státním úřadům, volnost pohybu, osobní a domovní svobodu, nedotknutelnost vlastnictví, listovní a petiční právo, spolkovou a shromažďovací svobodu, svobodu slova a tisku, víry a svědomí, vědeckého bádání, vyučování a volby povolání.

Rakouští občané měli zaručenu **náboženskou svobodu**, autonomii a samosprávu pro státem uznané náboženské společnosti a právo na soukromou bohoslužbu pro příslušníky neuznaných náboženských společností.

Národům ústava garantovala rovnoprávnost a ochranu. Uznávala rovnost „*v zemi obvyklých jazyků*“ ve veřejném životě. Školství mělo dát občanům možnost zvládnout všechny zemské jazyky.

Výslovně se **zakazoval** jakýkoliv svazek **poddanství nebo nevolnictví**.

V posledním, dvacátém článku dostala vláda zmocnění na základě zákona **suspendovat** ustanovení o osobní a domovní svobodě, o listovním tajemství, o právu shromažďovacím a spolčovacím a o svobodě slova a tisku.

Spolčovací právo. Právo vytvářet spolky patřilo k revolučním požadavkům z roku 1848, které byla vídeňská vláda ochotna alespoň z části akceptovat. Proto se jeho příslib objevil **již v dubnové ústavě** z roku 1848. Nástup absolutismu doprovázel zákaz všech politických spolků (č. 246/1851 ř. z.). Při praktické realizaci **spolkového patentu**, vydaného v roce **1852** (č. 253 ř. z.), se proto v padesátých letech uplatnila jen ustanovení týkající se výdělečných spolků. Konečnou úpravu spolčovacího práva, obsahoval **zákon o spolčovacím právu** z roku 1867 (č. 134 ř. z.). Rozlišoval politické a nepolitické spolky. Na politické spolky se vztahovala speciální ustanovení. Spolčovací právo proklamovala také prosincová ústava, přesněji základní státní zákon o všeobecných právech státních občanů.

V **březnové ústavě z roku 1849** se sice vytváření spolků připouštělo, ale jejich vznik byl vázán na povolení státního orgánu, který posuzoval jejich cíle, účel a prostředky zvolené k dosažení vytčených cílů a zjišťoval, zda nemají protistátní charakter.

Spolkový patent z roku 1852 významně ovlivnil zejména rozvoj pojišťovnictví, úvěrování a bankovníctví.

Zahájení činnosti spolku podléhalo podle zákona o spolčovacím právu z roku 1867 pouze **registraci**. Státní orgány jej však mohly **zakázat**, pokud by byl založen v rozporu s právem nebo pokud by byla jeho činnost nebezpečná státu. Toto vágní ustanovení poskytovalo velký prostor pro zasahování policejních orgánů do spolkové činnosti.

Politické spolky zákon o spolčovacím právu sice výslovně nedefinoval, ale za politický se všeobecně považoval ten spolek, který svou činností směřoval „*přímo k tomu, aby vykonával jakýsi vliv v oboru zákonodárství nebo veřejné správy*“.

Členy politických spolků **nesměli být** cizinci a nezletilí, jména členů se hlásila politickému úřadu, nesměly mít odštěpné spolky ad.

Politickými spolky nebyly **politické strany**, jejichž vznik, vnitřní organizaci a zánik rakouské zákonodárství vůbec neupravovalo.

Ustanovení zákona se **nevztahovala ani na výdělečné, podpůrné a náboženské společnosti**.

Shromažďovací právo. Právo pořádat shromáždění („*sejít se několika lidí na jistém místě, které se děje za určitým napřed vytčeným účelem*“) bylo podobně jako shromažďovací právo upraveno nejen **prosincovou ústavou** (zákon č. 142/1867 ř. z.), ale také již dříve vydaným **zákonem o právu shromažďovacím** (135/1867 ř. z.). Zákon rozlišoval shromáždění pod širým nebem a ostatní všeobecně přístupná shromáždění. Jeho ustanovení se nevztahovala na shromáždění omezená jen na zvané hosty, na volební shromáždění a na svatební a pohřební průvody, pouti a podobná shromáždění.

Shromáždění na veřejných prostranstvích a veřejné průvody musely státní orgány (policijní, zemský nebo okresní úřad) výslovně předem **povolit**, ostatní veřejná shromáždění bylo třeba tři dny **předem oznámit**.

Policejní nebo správní úřad měl právo vyslat na shromáždění svého zástupce, který je mohl, „*kdyby se na něm v něčem proti zákonu předsešlo nebo kdyby nabývalo povahy veřejnému pořádku nebezpečné*“ (§ 13), **rozpustit**.

Porušení ustanovení zákona o shromažďovacím právu se trestalo jako **přestupek**.

Svoboda tisku. V revolučních letech 1848–49 byla **zrušena předběžná cenzura**. Nařízení ministerské rady zavedlo pro rozhodování o deliktech spáchaných tiskem **poroty**. Bachovský absolutismus se nevrátil k praxi předběžné cenzury, ale policejní a správní orgány na tisk pečlivě dohlížely, jak o tom svědčí spousta procesů v tiskových záležitostech. V roce 1852 také zrušil poroty. Klíčovým předpisem tiskového práva se v západní části habsburské monarchie stal **zákon o tisku** z roku 1862 (č. 6/1863 ř. z.). Přestože byl připravený v liberálním ovzduší po obnovení ústavnosti a uplatnění práva projevovat své mínění tiskem nekladl příliš velké překážky, dával úřadům řadu nástrojů, jak postihovat nepohodlné autory, odpovědné redaktory a vydavatele. Prostor pro administrativní zásahy do činnosti redakcí a postih tiskových deliktů poněkud zúžila až jeho **novela z roku 1894**. Svobodu tisku výslovně proklamovala **prosincová ústava**.

Zrušenou **cenzuru nahradila** trestní odpovědnost autorů, zodpovědných redaktorů, vydavatelů i tiskařů za obsah tiskovin.

V padesátých letech poskytovaly právní podklad pro **postih deliktů spáchaných tiskem** především patent proti zneužití tisku z roku 1849, tiskový řád z roku 1852 (č. 122 ř. z.) a trestní zákoník.

Zákon o tisku z roku 1862 umožňoval zabavování nákladu, zákaz kolportáže, zákaz vydávání časopisů a trestní postih osob, odpovědných za jeho porušení.

Po vydání **prosincové ústavy** začaly delikty spáchané tiskem opět posuzovat poroty.

D. Státní mechanismus

1. Rakouské parlamenty

Náčrt vývoje do roku 1867. Poprvé slíbil císař svolat orgán parlamentního typu – společné dvoukomorové zastupitelstvo neuherských zemí – v **dubnové ústavě** z roku 1848. Reálný význam však měla až **proklamace z 16. května 1848**, na základě níž byly vypsány volby do jednokomorového říšského shromáždění, o němž již víme, že se skutečně sešlo a že zrušilo robotu a další pozemkové vrchnostenské vztahy a připravovalo ústavu (ústavodárný sněm, Konstituanta). **Kroměřížský ústavní návrh** předpokládal vytvoření dvoukomorového říšského sněmu, jehož obě sněmovny – sněmovna lidu a sněmovna zemí – měly vzejít z voleb. Neprovedená celoříšská **březnová ústava** z roku 1849 také počítala s existencí dvoukomorového sněmu. **Po obnovení parlamentního režimu** na začátku šedesátých let vykonávala funkci prozatímního parlamentu tzv. **rozmnožená říšská rada**. Označení říšská rada nesly od té doby rakouské zastupitelské orgány až do rozpadu monarchie. **Únorová ústava** z roku 1861 předpokládala, že se dvoukomorová říšská rada bude scházet ve dvojí podobě, buď jako celoříšský orgán (**širší říšská rada**) nebo jen s působností pro neuherské země (**užší říšská rada**). Jak víme, širší říšská rada se nikdy nesešla.

Říšská rada podle prosincové ústavy. Po přijetí prosincové ústavy, respektive **zákona o říšském zastupitelstvu** č. 141/1867 ř. z., zůstala zastupitelským orgánem i nadále **říšská rada**. Skládala se ze dvou komor – **panské sněmovny** a **sněmovny poslanců**. Ústava přenesla generální kompetenci v zákonodárné oblasti na zemské sněmy a **zákonodárnou pravomoc** říšské rady vymezila **taxativně**. **Jednací řády** zaváděly projednávání osnov zákonů v parlamentních výborech a zdoluhavou proceduru jejich trojího čtení. Říšská rada vykonávala také **kontrolní funkci** vůči výkoné moci.

Panskou sněmovnu tvořily osoby určené rodem nebo hodností a osoby jmenované přímo císařem. Měla působit jako konzervativní protiváha poslanecké sněmovny.

Do **poslanecké sněmovny** původně delegovaly své představitele zemské sněmy, teprve od roku 1873 poslance volili občané v přímých volbách. Až do roku 1907 se poslanci členili do zájmových kurií.

Říšská rada měla ve spolupráci s uherským sněmem vyřizovat společné záležitosti a zřizovat společné instituce. Dále jí náležela úprava vojenských věcí, státního finančního hospodaření, národohospodářských otázek (měny, daní, cel, říšské dopravy, pošty, telegrafů a d.), veřejného zdravotnictví a uspořádání konfesních poměrů, zásadní úprava státní správy a soudnictví, občanské, trestní, směnečné, horní zákonodárství atd.

Požádala-li o to **vláda**, musela sněmovna o jejích návrzích jednat přednostně. Členové vlády se mohli ujat slova, kdykoliv o to požádali.

Uzavření sněmovního zasedání císařem **přerušovalo kontinuitu jednání** o jednotlivých návrzích a po znovuotevření se musela celá procedura opakovat.

Obstrukcím ze strany různých skupin poslanců měla zabránit nízká prezenční kvora (tj. nízké počty poslanců nutné k tomu, aby byla sněmovna usnášeníschopná).

V rámci **kontrolní funkce** schvalovala některé vládní akty panovníka, posuzovala státní závěrečné účty a kontrolovala státní dluh. Ministři jí byli odpovědní za akty panovníka a za vlastní správní akty.

Delegace. Tzv. delegace představovaly **ad hoc vytvářenou instituci**, do níž vysílaly své zástupce zákonodárné orgány obou částí monarchie. Střídavě ve Vídni a v Pešti měly jednat o společných problémech celé monarchie. V ústavním životě monarchie nesehrály významnější úlohu.

Povaha delegací byla poněkud **nejasná**. Nebylo zřejmé, zda tvořily společné zastupitelstvo pro celou monarchii nebo zda byly jen specifickými orgány rakouského a uherského parlamentu.

2. Panovník

Náčrt vývoje do roku 1867. Postavení panovníka změnila revoluce z let 1848–1849 zásadním způsobem. Císař byl nucen souhlasit s **omezením své moci ústavou**. Úředníci Ferdinanda V. se snažili zmírnit nepříjemné dopady této změny tím, že se pokusili společnosti vnutit svou představu ústavy. V **dubnové ústavě** nevymezili přesně hranice mezi zákonodárnou mocí a exekutivou. Panovníka koncipovali jako nositele výkonné moci, který ovšem zasahoval i do zákonodárné sféry. Jeho jménem se také mělo vykonávat veškeré soudnictví. **Kroměřížský návrh** chtěl omezit panovníkovu možnost odmítnout zákon schválený říšským sněmem zavedením suspenzivního veta. V praxi však zvítězila jiná koncepce. Nástupce císaře Ferdinanda V. František Josef I. se ujal trůnu v prosinci 1848 bez jakékoliv spoluúčasti sněmu. V nástupním manifestu opustil označení „konstituční císař“, používané v předcházejících měsících, a vrátil se k předbřeznové titulatuře císař „z boží milosti“. Oktrojovaná **březnová ústava** z roku 1849 v „novém“ duchu opět posilovala postavení císaře a vlastně předznamenávala éru neoabsolutismu padesátých let, v níž panovník ve svých rukou soustředil veškerou moc. Ustavením **rozmnoužené říšské rady** v roce 1859 František Josef I. zase částečně omezil rozsah svých pravomocí v zákonodárné sféře ve prospěch nejdříve jmenovaného a pak voleného sboru, respektive sborů. Tuto změnu potvrdila **únorová ústava**.

Postavení panovníka po roce 1867. Pozici hlavy státu posílilo rakousko-uherské vyrovnání. Po něm se „*císařské a královské Apoštolské Veličenstvo*“ stalo jednoznačně nejvýraznějším symbolem jednoty monarchie a všechny společné resorty (zahraničí, vojenství, společné finance) se dostaly pod jeho přímý vliv. Císař vystupoval **v trojjediné roli** společné hlavy monarchie, hlavy dvou jejích částí i hlavy jednotlivých zemí. I po přijetí prosincové ústavy z roku 1867 se postavení panovníka odvozovalo především z Pragmatické sankce z roku 1713. Ústava hned v prvním článku zákona č. 145/1867 ř. z. stále charakterizovala císaře v duchu středověké tradice přívlastky „*posvátný, neporušitelný, neodpovědný*“. Jeho odpovědnost na sebe přebírali ministři, kteří spolupodepisovali jeho vládní akty.

Císař požíval **speciální trestněprávní ochrany**. Jeho nezávislost na jakékoliv jiné světské moci vyjadřovalo již zmíněné označení „*z boží milosti*“. Patřil mu vlastní čestný dvůr, představovaný především dvorskými úředníky, placenými společně oběma částmi monarchie. Uděloval šlechtické tituly, řády a vyznamenání.

Po nastoupení na trůn přísahal, že **bude zachovávat ústavu a vládnout v souladu se zákonem**.

Císař **reprezentoval stát navenek**. Řídil zahraniční politiku, jeho jménem se uzavíraly mezinárodní dohody. Byl nejvyšším vojenským velitelem a rozhodoval v otázkách války a míru.

Svou **výkonné moci** realizoval prostřednictvím ministrů a jim podřízeného aparátu. Ministry také jmenoval a odvolával.

Ve vztahu k zákonodárným orgánům konstituoval panskou sněmovnu a jmenoval její funkcionáře, stejně jako funkcionáře zemských sněmů. Potvrzoval usnesení delegací. Vůči zákonům přijatým říšskou radou nebo zemskými sněmy měl právo veta. **Zákonodárnou moc** mohl dokonce suplovat, neboť mu příslušelo právo „*v pádu nutné potřeby*“ vydávat nařízení s prozatímní platností zákona.

Jménem císaře rozhodovaly všechny **soudy** a příslušelo mu právo udělovat milost a nařizovat abolicí trestního řízení.

3. Ministerstva

Náčrt vývoje do roku 1867. Už **na jaře roku 1848** začala nová éra v organizaci ústředních výkonných orgánů. Předrevoluční dvorské dikasterie nahradila **ministerstva**. Císař zároveň nařídil vytvoření kolegiální **ministerské rady** – vlády, tvořené jejich představiteli (nejvyšší rozhodnutí ze 17. března 1848 č. 30 PGS). Kolektivní jednání ministrů ve vládě mělo dát výkonu státní správy jednotnou politickou linii. Zcela zřetelným vzorem tu císařským úředníkům byla organizace a fungování vlád západoevropských konstitučních monarchií. Jednotlivé ministry jmenoval panovník, odpovědni však měli být i říšskému zastupitelstvu a říšské radě. Čelné místo mezi nimi sehraoval **státní kancléř**, který stál v čele ministerstva zahraničí a císařského domu (vzniklo z domácích, dvorských a státních kancelářů). Císař dále zřídil ministerstvo vnitra (nahradilo spojenou česko-rakouskou dvorskou kancelář), ministerstvo spravedlnosti (z Nejvyššího soudního místa), ministerstvo financí (z dvorské komory) a konečně ministerstvo války (z dvorské válečné rady). Další ministerstva se konstitovala později. **V neoabsolutistické éře** byli ministři podřízeni výlučně panovníkovi a poklesl i význam vlády jako sborového orgánu. Ze změn ve složení ministerské rady připomeňme jen dočasné zrušení ministerstva války v roce 1853 (do roku 1860) a zřízení policejního ministerstva v roce 1859 (fungovalo do roku 1867). **Po obnovení parlamentarismu** opět vzrostl význam vlády jako sboru. Významnou změnu představovalo sloučení ministerstev vnitra, justice a vyučování a kultu v silné **státní ministerstvo** v roce 1860. Jeho představitel vystupoval jménem vlády před říšskou radou a zemskými sněmy a fakticky se tak dostal do pozice ministerského předsedy.

Vláda a ministerstva po roce 1867. Po rakousko-uherském vyrovnání fungovala jednak **společná** ministerstva zahraničí (ministerstvo císařského domu a záležitostí zevnějších), války a financí a jednak **předlitavská** a **zalitavská (uherská) ministerstva**. Úkolem ministrů bylo především provádět zákony. Za tím účelem vydávali nařízení. Vláda se podílela na vydávání císařských nařízení s mocí zákona, k němuž mohli císař a vláda sáhnout ve stavu neodkladné nouze (nařízení z nouze), a připravovala státní rozpočet. **Odpovědnost ministrů** upravoval zákon č. 101/1867 ř. z.

V čele předlitavské vlády stál **ministerský předseda**. Sestávala z představitelů předlitavských ministerstev (vnitra, financí, spravedlnosti, kultu a vyučování, obchodu, orby, zeměbrany a od roku 1896 také železnic) a z ministrů bez křesla (bez resortu, bez portfeuille). Jedním z ministrů bez resortu byl i český **ministr krajan**, tento post však nebyl vždy obsazen.

Ministři prostřednictvím služebních řádů, instrukcí a příkazů **organizovali a řídili** chod nižších složek státního aparátu.

Císařská **nařízení s mocí zákona** (nařízení z nouze) podepisovali všichni ministři. Podléhala dodatečnému schválení říšskou radou.

Vláda jako celek nebyla nadřizena jednotlivým ministrům a nemohla zasahovat do jejich kompetence. **Neshoda ministra s ostatními** členy vlády znamenala politický střet, který řešil císař.

Ministři byli stále **odpovědní především císaři**, který je jmenoval a mohl je i odvolávat. **Odpovědnost ministrů říšské radě** nebyla zakotvena dostatečně pregnantně. Členové sněmoven měli právo interpelovat ministry, nebylo však jasné, zda musí vždy dostat odpověď. Politické ohledy však ministry vedly k tomu, aby na všechny interpelace odpovídali.

4. Organizace soudnictví

Vývoj soudní soustavy a organizace soudů do roku 1867. Až do roku 1850 vykonávaly soudnictví orgány, zřízené na konci 18. století v rámci josefínských reforem. V letech **1849–1850** vydal panovník **sérii předpisů vztahujících se k soudní organizaci a výkonu soudnictví**, ještě ovlivněných ovzduším revoluce. Předpisy z roku 1849 (č. 278, 290 a 291/1849 ř. z.) nově organizovaly soudnictví v celé říši i v jednotlivých zemích. V roce 1850 je doplnily jurisdikční norma, prozatímní trestní řád (č. 25/1850 ř. z.) a předpis upravující vnitřní organizaci soudů. Na základě nich začala polovinou roku 1850 fungovat **soustava řádných soudů**, tvořená okresními, krajskými (zemskými) a vrchními zemskými soudy. Završoval ji Nejvyšší soudní a kasační dvůr ve Vídni. Vedle ní se postupně zformovaly ještě **mimořádné** neboli **zvláštní soudy**. Soudní organizace z let 1849–1850 vycházela z principu **odloučení soudnictví od státní správy** a z **nezávislosti soudců** a pro rozhodování závažných deliktů zaváděla **porotní soudy**. **Bachovský režim** tyto moderní organizační principy brzy **oklestil**. Nejdříve odstranil poroty (silvestrovské patenty z roku 1851) a v polovině padesátých let zavedl novou správní organizaci, jejíž základní článek plnil i úlohu prvoinstančních soudů. V duchu středověkého pojetí se tedy na této úrovni opět slučoval výkon státní správy a soudnictví. Neoabsolutistické zásahy do soudní organizace říšská rada postupně odstranila v průběhu šedesátých let.

Soudní soustava po roce 1867. Základní státní zákon o soudcovské moci z roku 1867, který tvořil součást prosincové ústavy, potvrdil nezávislost soudců, oddělení soudnictví od správy i porotní rozhodování o závažných těžkých deliktech a politických a tiskových přečinech. Základní článek **soustavy řádných soudů** znovu tvořily **okresní soudy**, obnovené v roce 1868 v souvislosti se zavedením nové organizace státní správy. Vyšší články soudní soustavy fungovaly nepřetržitě dále. Druhý stupeň soudní soustavy představovaly **krajské a zemské soudy**, jejichž obvody se ve své konečné podobě zpravidla shodovaly s obvody správních krajů, zrušených v šedesátých letech. Systém řádných soudů v jednotlivých zemích doplňovaly **vrchní zemské soudy**. Vrcholným článkem soustavy řádných soudů byl **Nejvyšší soudní a kasační dvůr** ve Vídni. Později vznikly další významné tribunály s působností přesahující jednotlivé země – **Říšský soud** a **Nejvyšší správní soud**. Z celé škály **mimořádných neboli zvláštních soudů**

připomeňme jen živnostenské soudy, které vznikly v roce 1869 a řešily pracovní spory, rozhodčí soudy nemocenských pokladen a patentní soud (1897). V roce 1851 byly nově upraveny vojenské soudy (č. 255/1851 ř. z.). Brzy po nové úpravě civilního řízení (1895) byl v roce 1896 vydán **zákon o soudní organizaci**.

Základní státní zákon o soudcovské moci z roku 1867 v druhém článku předvídal vydání zákonů o organizaci a kompetenci soudů. Jak se však píše v dobovém komentáři, tento zákon „*náleží mezi ty práce teoretické, jimižto nás oblažila kusá rada říšská, zapoměvši provéstí předpisy v ní položené prakticky, ...*“.

Občanskoprávní i trestněprávní záležitosti **u okresních soudů** soudili v zásadě **samosoudci**. S jistým zjednodušením můžeme říci, že v trestněprávních věcech jim příslušelo pouze rozhodování o přestupcích a spolupůsobení při vyhledávání a vyšetřování přečinů a zločinů. V občanskoprávních záležitostech určovala jejich příslušnost v prvé řadě hodnota předmětu sporu. Mimo to vždy rozhodovaly spory o nájem a pacht, o otcovství, o určení a úpravu hranic nemovitostí, o výpovědi a některé další.

Teritoriální obvody působnosti okresních soudů **nebyly totožné se správními okresy**, ale byly podstatně menší.

Pro **krajské a zemské soudy** se od roku 1855 používal i název **sborové soudy první stolice**, protože rozhodovaly v senátech (tří nebo čtyřčlenných). Fungovaly jako soudy první i druhé instance.

Krajské a zemské soudy zpočátku (do roku 1851 jako porotní soudy) soudily závažnější **trestní věci** (kde hrozil trest smrti nebo žaláře nad pět let a tiskové přečiny), od roku 1855 všechny zločiny a přečiny podle trestního zákoníku z roku 1852. **V civilněprávních věcech** rozhodovaly v první instanci všechny spory, které nebyly přikázány okresním soudům. Příslušely jim také některé přesně určené druhy nesporného řízení a směřovala k nim odvolání proti rozhodnutím okresních soudů v trestních i civilněprávních věcech.

Některé sborové soudy první instance získaly specifické postavení díky přidělení **zvláštní agendy** (například obchodní soud v Praze).

Vrchní zemské soudy vznikly v Praze a v Brně v padesátých letech přeměnou bývalých apelačních soudů. Označovaly se také jako **sborové soudy druhé stolice** a fungovaly jako odvolací (příp. dovolací) soudy v civilních a trestních věcech. Vnitřně se dělily na několik oddělení a zpravidla rozhodovaly v pětičlenných senátech.

Nejvyšší soudní a kasační dvůr ve Vídni vznikl v roce 1850. Vedle rozhodování o některých odvoláních a o zmatečných stížnostech poskytoval i výklad práva.

Říšský soud (ústava a zákon č. 44/1869) rozhodoval o porušení politických práv, o veřejných nárocích ke státu a zemím a ve sporech mezi sněmy a úřady.

Nejvyšší správní soud vznikl v roce 1876 (zákon č. 36/1876 ř. z.). Příslušelo mu kontrolovat zákonnost výkonu státní správy. Rozhodoval „*v každém případě, když kdo praví, že mu bylo protizákonným rozhodnutím nebo opatřením některého úřadu správního v právích ublíženo*“. Svou činností přispěl ke kultivaci rakouského správního aparátu.

Zákon o soudní organizaci (č. 217/1896 ř. z.), jehož vydání předvídala už prosincová ústava, upravoval vnitřní organizaci soudů včetně postavení soudců. Rozeznával samostatné soudcovské úředníky a pomocné soudcovské úředníky.

5. Vývoj místní a územní správy a samosprávy

Dvojkolejná správa. V revoluci let 1848–1849 zanikl po staletí fungující patrimoniální (vrchnostenský) správní a soudní aparát. V následujících letech proto habsburská administrativa hledala nové formy organizace místní správy, které by vyhovovaly novým požadavkům, odvíjejícím se od principů rovnosti před zákonem a účasti obyvatelstva na řízení státu. V západní části monarchie se už v padesátých letech začala formovat dvojkolejná struktura státní správy,

dobudovaná v šedesátých letech. Tvořily ji **byrokratické státní orgány** a **samosprávné korporace**. Správní organizace vycházela z **nového územního členění** státu. Habsburská monarchie se dělila na jednotlivé **země**, které se územně téměř shodovaly s dřívějšími historickými zeměmi. Nejdříve ještě jako nižší organizační jednotka přežívaly tradiční kraje. Ty však na začátku šedesátých let (1860–1862) nahradily již od roku 1850 budované **správní okresy**. Základní článek správní organizace představovaly **obce**. Některá významná města (**statutární města**) měla zvláštní postavení a jejich orgány vykonávaly pravomoci obecního orgánu i okresního hejtmanství.

Státní správa (označovaná jako **politická** nebo zastarale **zeměpanská správa**) zajišťovala rozhodující vliv státu v klíčových oblastech územní správy. Vykonával ji kvalifikovaný personál, jmenovaný vyššími orgány a jim také podřízený.

Samosprávu, jejíž zavedení patřilo k revolučním požadavkům roku 1848, naopak tvořily orgány volené. Umožňovala zapojení obyvatelstva do správní činnosti, jeho angažování v řešení problémů daného regionu.

Od šedesátých let 19. století fungovala **politická správa**, podřízená v konečné instanci centrálním vídeňským institucím, na úrovni správních (politických) okresů a zemí. **Samosprávné korporace** se zformovaly na úrovni obcí a zemí, v Čechách i v samosprávných okresech.

Od **správních okresů** je třeba od nich odlišit územním rozsahem menší **soudní okresy**, respektive původní bachovské smíšené (správní a soudní) okresy, podle nichž se vytvořily také české **samosprávné okresy**.

Naše pozornost se soustředí na **územní samosprávu**, ale musíme alespoň připomenout, že v této době vznikla i profesní samosprávná sdružení (advokáti, lékaři apod.).

Orgány politické správy

Vývoj právní úpravy. Hledání nové formy politické (zeměpanské) správy ovlivnily poměry porevolučního neoabsolutismu. Její základy položilo císařské rozhodnutí č. 295 ř. z. z roku 1849 (**Stadionova koncepce**). Druhou, opět výrazně centralizující etapu spojujeme se jménem **Alexandra Bacha**. Představuje ji úprava podle ministerských nařízení z let 1853 a 1854 (č. 10/1853 a č. 103 a 104/1854 ř. z.), zavedená do praxe v roce 1855. Novou podobu začal systém politické správy dostávat po roce 1859. V letech 1860–1862 vláda zrušila v jednotlivých zemích krajské úřady. **Únorová ústava a obecní zřízení** rozšířily rozsah kompetencí samosprávných korporací (na úkor orgánů politické správy). **Prosincová ústava** (čl. 2 zákona č. 145/1867 ř. z. a čl. 14 zákona č. 144/1867 ř. z.) stanovila dvě výchozí teze konečné úpravy: císař vykonává vládní moc prostřednictvím zodpovědných ministrů a jim podřízených úředníků a zřízenců a soudnictví je ve všech instancích odděleno od správy. Organizaci správních (politických) úřadů zřízených ve správních okresech a zemích pak v roce 1868 upravil **zákon č. 44/1868 ř. z., o zřízení politických správních úřadů**.

Stadionova koncepce světovala veškerou rozhodující agendu vídeňským ministerstvům. Nižšími složkami státní správy byly orgány v krajích a v okresech se značně omezenými kompetencemi. Stadionova úprava názorně dokládala, jak je možné organizační decentralizací (nahrazení zemí menšími územními jednotkami) dosáhnout centralizačních účinků.

Pro **Bachovu koncepci** je ni charakteristické, že na úrovni okresů (ve smíšených okresních úřadech) v duchu bývalé patrimoniální správy znovu **slučovala výkon státní správy a soudnictví** a že se její tvůrce snažil do rukou byrokratického aparátu **soustředit veškerou správní činnost**. Těžkopádný a složitý systém tvořily orgány v okresech, krajích, zemích a ve Vídni.

Nové **správní okresy** zpravidla zahrnovaly větší obvod než stávající smíšené okresy, jejichž obvody zůstaly zachovány v organizaci soudnictví (soudní okresy) a v roce 1864 se v Čechách staly i organizační jednotkou samosprávy (samosprávné okresy). V dalším vývoji se však jejich obvody zmenšovaly.

Konečná organizace politické správy. Podle zákona č. 44/1868 ř. z., o zřízení politických správních úřadů, se základním článkem organizace politické správy stala **okresní hejtmanství** ve správních (politických) okresech. Rozhodující postavení v okresní politické správě zaujímal jmenovaný **okresní hejtman**. **Kompetenci** okresních hejtmanství stanovil zákon č. 44/1868 ř. z. s odvoláním na dřívější úpravu v zásadě tak, že jim příslušel výkon veškeré politické správy v první instanci, pokud nebyla výslovně svěřena jinému orgánu. Specifikem výkonu státní správy ve správním okrese bylo **přenášení části kompetence** na samosprávné obecní úřady. Na úrovni správních okresů stála **města se zvláštním statutem**. **Zemskou politickou správu** představovala v Čechách a na Moravě místodržitelství na čele s jmenovaným **místodržitelem**, ve Slezsku zemská vláda na čele se **zemským prezidentem**. Český a moravský zemský místodržitel, slezský prezident a jim podřízené zemské politické úřady představovali **nejvlivnější orgány** v zemích, neboť mohli kontrolovat veškerý veřejný život.

V celém Předlitavsku v roce 1907 existovalo 363 **správních okresů**, z toho v Čechách 98, na Moravě 34 a ve Slezsku 9.

Okresní hejtman nesl plnou odpovědnost za rozhodování svého úřadu a za chod celého okresu. Všichni ostatní úředníci a zřízení mu byli podřízeni a museli se řídit jeho rozhodnutími.

Okresní hejtmanství měla především za úkol dbát na dodržování zákonů a pečovat o bezpečnost, veřejný pořádek a klid. Měla vést evidenci obyvatelstva a statistické evidence, dohlížet na vedení matrik a na církevní a školskou správu, pečovat o veřejný majetek, dohlížet na cizince a vést jejich evidenci, rozhodovat o využití četnictva, vyřizovat agendu živnostenské a obchodní policie, zabezpečit zdravotní správu, vykonávat dozor nad spolky, shromážděními a tiskem, spolupůsobit při přípravě a provedení voleb atd. Vykonávala také dohled nad místní samosprávou.

Města se zvláštním statutem (v šedesátých letech v Čechách 2, na Moravě 6 a ve Slezsku 3) byla specifickou formou obcí, proto jejich magistráty fungovaly jako samosprávné instituce. V rámci zmíněné přenesené působnosti však plnily i funkci okresních hejtmanství.

Kompetence **zemských politických správ** zasahovala do všech oblastí, které jsme vyjmenovali v souvislosti s okresními hejtmanstvími. Některé důležité záležitosti rozhodovaly v první instanci, v jiných vyřizovaly odvolání proti rozhodnutím okresních hejtmanství.

Zemská místodržitelství **podléhala** v obecně politických záležitostech **vídeňskému ministerstvu vnitra**, v ostatních záležitostech jednotlivým **oborovým ministerstvům**.

Samosprávné korporace

Vývoj právní úpravy obecní samosprávy. **Obec** byla nejnižší složkou územní samosprávy, ale politická správa na ni přenášela i výkon některých svých úkolů. Pod vlivem revoluce vznikl v roce **1849 provizorní obecní zákon** (č. 170 ř. z.), brzy doplněný řády statutárních měst (Prahy, Liberce, Brna, Olomouce, Opavy). Systém obecní samosprávy modifikovaly **silvestrovské patenty** a na základě nich vydaný **obecní řád z roku 1859**. Po zavedení ústavního zřízení vláda nejdříve **obnovila samosprávné instituce** podle obecního zřízení z roku 1849 (nařízení č. 261/1860 ř. z.) a pak vypsala **volby** do obcí, které v českých zemích proběhly na jaře roku 1861. Vývoj právní úpravy obecní samosprávy se **završil v první polovině šedesátých let**. Nejdříve říšská rada schválila **říšský obecní zákon** (č. 18/1862 ř. z.), který předpokládal rozdělení moci na regionální úrovni mezi úřady politické (státní) správy a samosprávné korporace. Na něj navázaly **zemské obecní řády**.

Obec vystupovala jako právnická osoba a podle dobové příručky ji tvořil „*soubor lidí jisté území obývajících, spojených k tomu cíli, aby společnou správou poměry své vzájemně upravovali*“.

Provizorní obecní zákon z roku 1849 vycházel z myšlenky, že **obce** všech stupňů, tj. místní, okresní, krajské (termín obec se tu tedy používal v širším smyslu, než se později vžil) **disponují stejně jako jedinci přirozenými právy**. V duchu revolučních hesel v uvozovacích ustanoveních konstatoval, že

„základem svobodného státu jest obec svobodná“. Proveden však byl jen na místní úrovni, a tak předznamenal pozdější užší pojetí obce. Obecními orgány byly obecní výbory a představenstva.

Silvestrovské patenty ohlásily vydání nových obecních řádů, uzpůsobených pro podmínky jednotlivých zemí, nepočítaly s vyššími stupni samosprávy a **podřizovaly obce krajským a okresním úřadům**.

Nový **obecní řád** s platností pro celou monarchii, slibovaný v silvestrovských patentech, byl vyhlášen až v roce **1859** (císařský patent č. 58 ř. z.). Při jeho přípravě se podařilo odrazit útoky velkostatkářů proti samotné podstatě obecní samosprávy. Na druhé straně předpokládal jen samosprávu na místní úrovni, **podřízení obecní samosprávy byrokratické státní správě** a diferenciaci obcí na městské a venkovské. V praxi už proveden nebyl, neboť v roce 1859 se absolutistický režim začal hroutit.

Pro české země platily velmi podobně koncipované **zemské obecní zákony** č. 17/1863 slezského zemského zákoníku, č. 4/1864 moravského zemského zákoníku a č. 7/1864 českého zemského zákoníku.

Vývoj právní úpravy zemské samosprávy. Zemskou samosprávu zakotvila zemská zřízení, tvořící součást únorové ústavy z roku 1861. **Zemským sněmům** svěřila především zákonodárnou pravomoc ve sféře zemědělství, veřejných prací, dobročinnosti a zemských rozpočtů. Zpočátku (do roku 1873) se jejich prostřednictvím konstituovala říšská rada. Výkonnými orgány zemských sněmů byly **zemské výbory**. Českou zemskou samosprávu v posledních letech monarchie zcela ochromilo vydání tzv. **anenských patentů** z roku 1913.

Zákonodárnou pravomoc zemských sněmů nepatrně rozšířila prosincová ústava.

Zemské výbory zejména spravovaly zemský majetek a dohlížely na nižší složky samosprávy.

Anenskými patenty vídeňská vláda reagovala na národnostní spory v českém zemském sněmu. Rozpustila zemský sněm, už od roku 1908 nefunkční v důsledku německých obstrukcí, neboť „*po léta není s to, aby plnil zákonem mu přikázané úkoly*“. Volby do něj odložila na neurčito a pravomoci zemského výboru převedla na jmenovanou **zemskou správní komisi**.

Definitivní podoba místní a okresní samosprávy. Obecní předpisy předpokládaly budování samosprávy na úrovni **obcí a okresů**. Okresní článek (samosprávné okresy, teritoriálně menší než správní okresy) však nakonec vznikl jen v Čechách a jeho kompetence byly značně omezené. Zvláštní postavení získala již zmíněná **statutární města**, tj. obce, na něž byla přenesena i **celá** působnost okresních úřadů (tj. státních, politických úřadů), a některá **lázeňská města**. Veškeré státní **území** muselo být začleněno **do některé obce** a také každý občan musel podle **zákona o domovském právu** č. 105/1863 ř. z. příslušet k některé obci. **Obecními orgány** byly obecní výbory a jako výkonné orgány obecní představenstva a starosta, stojící v čele výboru i představenstva. Obecní orgány rozhodovaly v rámci vlastní samostatné působnosti nebo v rámci působnosti přenesené, kdy řešily záležitosti z oboru politické správy, jejichž výkon se na ně z praktických důvodů přenášel. Orgány české okresní samosprávy byly **okresní zastupitelstvo a okresní výbor** na čele s okresním starostou.

Jako samosprávné orgány, tedy **ve vlastní samostatné působnosti**, obecní orgány spravovaly vlastní majetek a komunikace, zabezpečovaly chudinskou péči, národní školství, péči o osobní a majetkovou bezpečnost, tržní, stavební, požární, mravnostní a zdravotní policii a čelední a dělnické záležitosti.

V rozsahu vymezeném zákony v rámci **přenesené působnosti** spolupůsobily při volbách, ve veřejném zdravotnictví, při civilních sňatcích, při vybírání daní, při správním trestání a pod.

Odvolání proti rozhodnutí obecních orgánů v rámci vlastní působnosti vyřizovaly vyšší samosprávné orgány (okresní nebo zemské), odvolání proti rozhodnutím v rámci přenesené působnosti okresní politické úřady.

V Čechách, kde se jednotlivé obce sdružovaly do **samosprávných okresů**, okresní zastupitelstvo pečovalo o společné zájmy obcí okresu (okresní jmění a fondy, okresní komunikace, zdravotnictví, školství, chudinské záležitosti, zemědělství, myslivost a lesy), zastupovalo je navenek a dohlíželo na výkon obecní samosprávy. Okresní výbor byl výkonným orgánem, radil se o potřebách okresu a v tomto smyslu dával příslušné návrhy zastupitelstvu. Vydával také potřebná nařízení a vyhlášky.

Na činnost okresních zastupitelstev dohlížely jak české zemské samosprávné orgány (zemský výbor), tak orgány státní správy.

Definitivní podoba zemské samosprávy. Zemskou samosprávu představovaly především **zemské sněmy**. V jejich čele stál císařem jmenovaný místodržitel, respektive zemský prezident. Výkonným orgánem sněmů byly **zemské výbory**, které také zastupovaly zemi navenek a dohlížely na nižší složky samosprávy. Orgánům zemské samosprávy příslušely **zákonodárná pravomoc**, správa země (zejména zemského hospodaření a jmění, zemských fondů, nadací a ústavů) a dohled nad okresní a obecní samosprávou.

Zákonodárství ve věcech, vyhrazených do jejich působnosti (zejména zemědělství, veřejné práce, dobročinnost, zemské rozpočty, provádění říšských zákonů), vykonávaly zemské sněmy spolu s císařem (respektive králem, markrabětem atp.)

Zákony, přijímané zemskými sněmy a schválené císařem se publikovaly v zemských zákonících.

Zemské výbory volili poslanci zemského sněmu ze svého středu. Nebyly příliš početné, například český zemský výbor měl 8 členů.

6. Ozbrojené sbory habsburské monarchie

Armáda a námořnictvo. Organizaci rakouské armády, která patřila v habsburské monarchii k privilegovaným složkám společnosti, pozitivně ovlivnily **reformní zásahy z padesátých let 19. století**, jimiž se precizovala její vnitřní organizace a upravovala branná povinnost. Od roku 1868 se branná moc členila na **společné vojsko, námořnictvo, zeměbranu a náhradní zálohu**, k nimž později přibyla ještě **domobrana**. V roce 1868 byla zavedena **všeobecná branná povinnost** a brzy na to vydán **branný zákon**, který zkrátil dobu prezenční služby. Další zkrácení na 2 roky prezenční služby přinesl nový branný zákon z roku 1912 (č. 128 ř. z.). **Konskripci**, tj. soupis všech osob, podléhajících branné povinnosti, prováděly po zrušení vrchnostenských úřadů politické úřady a magistráty statutárních měst.

Organizační změny bachovského absolutismu završila opatření, provedená po porážce v Itálii. Vzniklo 10 armádních sborů a území říše bylo rozděleno na 10 zemských vojenských velitelství. Další porážka rakouských vojsk v roce 1866 vyvolala novou reorganizaci.

Vojsko bylo podle pruského vzoru organizováno do divizí. Velitelstvími s územně-správní pravomocí se stala velitelství sborů.

V duchu občanské rovnosti zaniklo už v roce 1848 osvobození šlechty od vojenské služby, stále však přežívalo osvobození státních úředníků, většiny inteligence a větších sedláků.

Odvodní povinnosti zpočátku podléhali muži od 20 do 27 let a a služební povinnost činila 8 let v činné službě a dva roky v záloze. Běžně se však udělovaly dlouhodobé nebo trvalé dovolené.

Branný zákon z roku 1912 zároveň zvětšil roční kontingent branců a rozšířil rozsah pracovní povinnosti pro potřeby vedení války.

Novou Instrukcí o vyžadování, vysílání a použití vojenských asistencí z roku 1905 se výrazně rozšířila možnost využít armádu proti vlastnímu obyvatelstvu **při potlačování vnitřních nepokojů**.

Státní policie. Speciální **státní policejní úřady**, tj. policejní ředitelství a policejní komisařství, vznikly jen ve velkých městech nebo jinak významných místech (lázeňská střediska, pohraniční oblasti). Jinde příslušel výkon policejních funkcí orgánům územní správy a samosprávy. **Organizaci státních policejních úřadů** upravilo císařské nařízení z roku 1850. Jejich věcnou působnost rámcově stanovilo ministerstvo vnitra v roce 1851. Konkrétní rozsah působnosti jednotlivých policejních ředitelství a komisariátů upřesňovalo ministerstvo při jejich zřizování. Pravidelně jim příslušel dohled nad shromážděními, spolky a tiskem, nad činností spolků, nad

dodržováním živnostenského a čeledního řádu, výkon cizinecké policie, zdravotní policie a d. K zajištění svých úkolů disponovaly **civilní a uniformovanou policejní stráží**. Významné postavení měla **policejní ředitelství** v hlavních zemských městech (Praha, Brno, Opava).

Organizace státní policie navazovala na reformy osvícenského absolutismu, které zcentralizovaly její výkon a zpřesnily předmět její činnosti.

Policejní agenda spadala do působnosti ministerstva vnitra. Od roku 1852 ji převzal nejvyšší policejní úřad, později přeměněný na policejní ministerstvo. Po jeho zrušení v roce 1867 se opět vrátila ministerstvu vnitra.

V šedesátých letech, kdy se v podstatě završilo budování dvojkolejného systému rakouské správy, proto policejní funkce plnily ve většině míst **politické úřady** (zemské politické správy a okresní hejtmanství), **magistráty statutárních měst a samosprávné orgány obcí**, disponující vlastními výkonnými orgány (obecní policií). Úkoly policejního charakteru dostávalo i četnictvo, finanční stráž a některé specializované úřady (báňské, železniční a d.).

Místní působnost **policejních ředitelství** v některých oblastech překračovala hranice města a obsáhla celou zemi (například při řešení závažných kriminálních případů).

Před rozpadem monarchie fungovaly v českých zemích ještě **policejní komisariáty** v Plzni a v Ostravě a **pohraniční policejní komisariáty** v Podmoklech, Chebu a Bohumíně.

Obecní policie. Od státní policie je třeba odlišovat **policejní pravomoci obcí** a jejich **strážní a výkonný bezpečnostní personál** – obecní policii. Nejvýznamnější součástí této pravomoci byla policie v užším slova smyslu, spočívající v ochraně bezpečnosti osob a jmění (**bezpečnostní policie**). Dále sem patřila tržní a potravní policie, čelední a dělnická policie, zdravotní policie a mravnostní policie. Aby zajistily veřejný pořádek, mohly obce **vydávat příslušná nařízení** a také zřídit **zvláštní policejní stráž**. Vedle vlastních policejních kompetencí byly obecní orgány povinny v rámci přenesené působnosti poskytovat součinnost při trestním stíhání soudních deliktů.

Nejvyšší správní soud charakterizoval **obecní policii** jako činnost obecních orgánů „*směřující k zachování respektive obnovení stavu policejně nezávadného ... i péči o udržení event. zlepšení tohoto stavu*“ (Boh. 5158/25).

Tržní a potravní policie představovala zejména dohled na obchodníky a zacházení se zbožím.

V rámci **čelední a dělnické policie** obecní orgány dohlížely na zachovávání kázně u čeledínů a dělníků.

Zdravotní policií rozumíme dohled na zachovávání hygienických předpisů, udržování čistoty na veřejných a veřejnosti přístupných místech a místnostech, řádnou kanalizaci, zacházení s prameny a pitnou vodou a tak pod.

Mravnostní policie spočívala zejména v dohledu na udržování veřejné mravnosti, provozování veřejných zábav a divadelních představení, dodržování nedělního a svátečního klidu.

Četnictvo. Četnictvo s celorakouskou působností doplnilo systém rakouských bezpečnostních orgánů na našem území bezprostředně po revoluci v roce 1849. Jeho hlavním **úkolem** bylo udržovat právo, pořádek a bezpečnost. Nový uniformovaný a ozbrojený sbor tvořil součást armády. Organizaci četnictva nejdříve upravil **prozatímní organický zákon o četnictvu** v císařství rakouském, vydaný nařízením ministra vnitra č. 19 ř. z. z roku 1850. V dalším období se postupně uvolňovala vazba četnictva na armádu a naopak posilovalo spojení s orgány místní správy. **První zákon o četnictvu** (už s platností jen pro Předlitavsko) byl vydán v roce 1876. V roce 1894 schválila říšská rada **nový zákon o četnictvu**. Obsahově vycházel z úpravy z roku 1876 a lišil se od ní prakticky jen modernějšími formulacemi jednotlivých ustanovení. Pro výkon četnické služby byla důležitým předpisem také **služební instrukce** (Poučení o službě pro zemské četnictvo) z roku 1851, ve zmodernizované podobě vždy nově vyhlášená po vydání zákona o četnictvu.

V komplikovaných vnitropolitických poměrech vyvstala v roce 1948 naléhavá potřeba nahradit donucovací složky vrchnostenských orgánů novou institucí, které po zrušení poddanství už vlastně jen přežívaly.

Vládnoucí kruhy se navíc musely potýkat s **dozvuky revoluce** a byly jí, byť poraženou, natolik vystrašeny a rozhořčeny, že dosavadní metody ochrany nepovažovaly i z tohoto zorného úhlu za dostatečné.

Císař četnictvo zřídil nařízením č. 272 z roku 1849. Od roku 1852 četnictvo podléhalo **nejvyššímu policejnímu úřadu**.

Četnictvo konalo službu k ochraně veřejné bezpečnosti, dohlíželo na obecní policii, konalo asistence, jimiž se vynucovalo plnění nařízení orgánů místní správy, vykonávalo službu u soudů ad. Při plnění všech těchto úkolů disponovalo, podobně jako ostatní bezpečnostní složky, poměrně širokými oprávněními, včetně práva použít zbraně.

První zákon o četnictvu z roku 1876 (č. 19 ř. z.) úplně odloučil četnictvo od armády. Četnictvo podle něj fungovalo jako vojensky organizovaný sbor. Ve věcech souvisejících s výkonem služby podléhalo politickým úřadům, v ostatních záležitostech svým velitelům, v konečné instanci však vždy ministerstvu zeměbrany.

Původní vojenskou vnitřní organizaci četnictva postupně nahradil systém **vycházející ze správního členění**: v zemích fungovala zemská velitelství, v politických okresech okresní četnická velitelství a jim byly podřízeny jednotlivé četnické stanice.

Nový zákon o četnictvu (č. 1/1895 ř. z.) obsahově vycházel z úpravy z roku 1876 a lišil se od ní prakticky jen modernějšími formulacemi jednotlivých ustanovení.

Služební instrukci (Poučení o službě pro zemské četnictvo) v roce 1876 vydali jako okružní nařízení z 26. února č. 3717/1001-III (Věstn. čet. 1/1876). V roce 1895 ji spolu s novými organizačními předpisy pro četnictvo publikovalo ministerstva zeměbrany ve formě nařízení (č. 43 ř. z.).

E. Vývoj volebního práva

Volební právo. Chceme-li hovořit o vývoji volebního práva, je třeba si uvědomit, že se **rozvijelo po několika liniích**. Určujícím trendem bylo postupné **rozšiřování volebního práva**. V habsburské monarchii mohli volit zásadně jen **muži** (výjimka platila pro kurii velkostatku). Uplatňoval se **census usedlosti** a **majetkový census**. Volební právo bylo nejen nevšeobecné, ale i nerovné, protože se prakticky po celou dobu volilo podle **volebních kurií**.

Podle rozdílných předpisů se volilo do orgánů obecní (případně i okresní) samosprávy, do zemských sněmů a od roku 1873 i do říšské rady.

Snižováním majetkového censu se postupně rozšiřoval počet oprávněných voličů.

Zvláštní postavení měla inteligence. Považovala se za tak zvané **honorace** (kapacity) a nevztahoval se na ni majetkový census.

Volby do obcí a okresních samospráv. Volby **do obcí** upravovala **obecní zřízení** ze začátku šedesátých let. Voliči se dělili na **tři skupiny** podle výše daní (princip zastoupení jmění). Každá skupina bez ohledu na počet voličů vysílala do obecního výboru stejný počet zástupců. **Do okresních zastupitelstev** se volilo ve čtyřech kuriích.

Volební právo příslušelo **i právníkům osobám** (akciovým a obchodním společnostem, družstvům).

Jednání obecního výboru se mohli bez ohledu na to, zda byli zvoleni, zúčastňovat ti, kdo platili alespoň 1/6 přímých daní, odváděných z obce.

Členy **okresních zastupitelstev** v Čechách volili v první kurii velkostatkáři, ve druhé další velcí poplatníci, ve třetí a ve čtvrté členové městských výborů a starostové vesnických obcí.

Volby do zemských sněmů. Volení poslanci zemských sněmů (vedle nich zasedali ve sněmech jako virilisté nejvyšší církevní hodnostáři a v českém sněmu i rektor pražské univerzity, respektive

od jejího rozdělení v roce 1882 rektoři dva) se dělili do tří samostatně **volených kurií**. Postupně ovšem přibýly nové kurie, což souviselo především se snižováním majetkového censu.

V zemských sněmech původně fungovaly tři kurie: **kurie velkostatku** s nejuvýhodnějším zastoupením, **kurie měst, průmyslových míst a obchodních a živnostenských komor** a **kurie ostatních obcí** (běžně se označovala jako venkovská a původně se do ní volilo nepřímou prostřednictvím volitelů).

V **českém zemském sněmu**, kde majetkový census činil původně 10 zlatých přímých daní ročně a postupně se snižoval, mohli v roce 1901 poprvé volit tzv. čtyřzlatkoví voliči, pro něž byla zřízena **čtvrtá kurie** (a ve venkovské kurii se začalo volit přímo).

Na **Moravě** byly **všeobecná kurie**, v níž se volilo bez omezení majetkovým censem, a přímé volby ve venkovské kurii zavedeny v roce 1905. Mimo to se tu voliči dělili do dvou skupin podle národnosti.

Volby do říšské rady. Do říšské rady se původně volilo nepřímou prostřednictvím zemských sněmů. Původně se členila na čtyři kurie, když kurii měst, průmyslových míst a obchodních a živnostenských komor, jak ji známe ze zemských sněmů, nahradily dvě samostatné. **Přímou volbu** zavedly až zákony č. 40 a 41/1873 ř. z. Volební právo se tu vyvíjelo **výhodněji než u zemských sněmů**. Jeho vývoj završilo zavedení **všeobecného a rovného volebního práva s tajným hlasováním** v roce 1907.

Jedním z cílů, který sledovalo zavedení přímé volby do říšské rady, byla snaha o zlomení pasivní rezistence českých poslanců.

Majetkový census pro volby do říšské rady se postupně snižoval (1882 Taaffeho a 1896 Badeniho reformou volebního práva).

V roce 1896 vznikla pátá, **všeobecná kurie** zcela bez censu. Volit do ní mohli muži starší 24 let, bydlící v některé obci aspoň šest měsíců (i když již volili v rámci jiné kurie).

Volební zákon č. 17/1907 ř. z. **zrušil systém volebních kurií**. Celé území bylo rozděleno na volební obvody a v nich se tajnou volbou bez majetkového censu vybíral vždy jeden poslanec (poněkud odchylná úprava ovšem platila pro území Haliče). Volební právo měli jen muži starší 24 let a usedlí rok v některé obci, volit stále nemohli příslušníci ozbrojených sborů. Hranici pasivního volebního práva zákon stanovil na 30 let.

F. Vztah státu a církve a náboženská svoboda

Konkordát a květnové zákony. Vztah státu a církve nově upravil **konkordát** z roku 1855, který posílil pozice katolické církve ve školství a v manželských věcech zavedl pro katolíky církevní zákonodárství. Konkordát se ovšem uplatňoval jen do přijetí **prosincové ústavy**. Ústava a na ni navazující **květnové zákony** z roku 1868 zakotvovaly náboženskou svobodu a obnovovaly účinnost manželskoprávních ustanovení občanského zákoníku i pro katolická manželství. V duchu náboženské svobody definitivně zakotvily poměr státu a církve zákony č. 50 a 51/1874 ř. z. (tzv. **druhá série květnových zákonů**).

Prvorepublikový specialista na rodinné právo prof. Emil Svoboda komentoval přijetí konkordátu tak, že *„přišla temná reakce let padesátých a zvrátila i ten malý krok kupředu, který byl učiněn zákoníkem občanským“*.

G. České státoprávní koncepce a český politický život

Vývoj do roku 1867. V programu, který v březnu 1848 vzešel z jednání shromáždění ve Svatováclavských lázních, najdeme mimo jiné požadavek **těsnějšího spojení zemí České koruny**. Státoprávní argumentace, zdůvodňující tento požadavek české politické reprezentace, se soustřeďovala na historickoprávní aspekty (mluvíme o tzv. **českém historickém státním právu**).

Další osudy českého národa spojovala s existencí habsburského soustátí, v němž však bude třeba vytvořit lepší podmínky pro národní rozvoj (**austroslavismus**). Po nevládném absolutistickém období byla **šedesátá léta** dobou horečného jednání o změně státoprávního uspořádání monarchie. Česká politika, ne zcela jednotná ve svých proklamovaných cílech, ve své rozhodující většině vystupovala v duchu austroslavismu a českého historického práva, modifikovaného modernější **přirozenoprávní koncepcí**. Nespokojenost s uspořádáním podle únorové ústavy vyjádřili v roce 1863 čeští poslanci říšské rady – v konečném důsledku neúspěšnou – **politikou pasivní rezistence**. Určující část českého politického tábora v revolučních letech 1948 – 1949 sdružovala národně-liberální strana, na niž později navázala **národní strana** (F. Palacký, F. L. Rieger).

Umírněné státoprávní požadavky tvořily integrální součást českého národního programu už od 18. století. Nejdříve se omezovaly na **formální potvrzení historických práv** českého státu. Čeští vlastenci například považovali za velký úspěch akt královské korunovace, jemuž se v Praze v roce 1791 podrobil Leopold II.

České historické státní právo opíralo nároky českého národa o konstatování, že samostatný středověký český stát de iure nikdy nezankl. Habsburské centralizační zásahy, odbourávání společných českých institucí, přenášení rozhodujících kompetencí do Vídně a další podobná opatření se považovala za protiprávní.

Přirozenoprávní koncepce vycházely z toho, že právo rozhodovat o svém osudu je přirozeným právem nejen jednotlivého občana, ale také každého národa.

Austroslavistický postoj několikrát výstižně vyjádřil František Palacký. Známý je především jeho bonmot z Psaní do Frankfurtu (jaro 1848): „*Kdyby státu Rakouského nebylo, musili bychom v interesu Evropy, ba humanity samé přičiniti se co nejdříve, aby se utvořil*“. Do **uceleného programu**, ovlivňujícího určující směr české politiky, zformuloval své představy v roce 1865 v deníku *Národ* (Idea státu rakouského).

V praktické politice česká reprezentace především požadovala vnitřní přebudování říše na federativním principu, které by českému státu zajistilo podobnou pozici, jakou měl při vytvoření soustátí v roce 1526.

V roce 1848 čeští politici se svými požadavky neuspěli ani na jaře u císaře (ten je odbyl planými a neurčitými sliby), ani při sněmovních jednáních o ústavě (na protest proti nepřijetí federativního principu Palacký znechuceně opustil kroměřížská jednání). Od oktrojované březnové ústavy z roku 1849 ani nešlo čekat nic jiného než tuhý centralismus.

V době bachovského absolutismu kvalifikovaly policejní orgány každý zřetelnější projev národního uvědomění a jakoukoliv výhradu k nastolenému režimu jako podezřelou a protistátní činnost, takže nové státoprávní požadavky bylo možné předložit až v šedesátých letech. V této fázi se za ně postavily prakticky všechny vrstvy české společnosti.

Politika pasivní rezistence spočívala v bojkotu jednání rakouského parlamentu a bez zřetelného výsledku skončila v roce 1879. Poslance v ní předešel F. Palacký, který byl jako jediný reprezentant českého politického tábora překvapivě jmenovaný „*za doživotního ouda vyšší panské sněmovny říšské*“ a který se jejího jednání přestal zúčastňovat už v roce 1861.

Česká politika za platnosti prosincové ústavy. Rakousko-uherské vyrovnání z roku 1867 a ztroskotání následných jednání o podobném rakousko-českém řešení je třeba hodnotit jako katastrofální neúspěch české národní politiky. Svou státoprávní koncepcí v podmínkách dualizované říše vtělili poslanci českého zemského sněmu v roce 1868 do tzv. **České deklarace**. V roce 1871 sjednali s rakouskou stranou kompromisní **Fundamentální články**. Vídeňská vláda, ovlivněná nesouhlasným stanoviskem uherských magnátů a pruské politiky, však v závěrečné fázi jednání přerušila. Neúspěch jednání a rozdílný pohled na politiku pasivní rezistence byl příčinou rozpadu české **národní strany**. Pro jádro strany, které si ponechalo původní název, se vžilo označení **staročeši**, zatímco pro odštěpenou svobodomyšlnou stranu **mladočeši**. Živoření české národní politiky v následujících letech dokládá neúspěšná politika pasivní rezistence a sjednání tzv. **punktací** z roku 1890, nakonec ovšem také nerealizovaných. Na druhé straně se v demokratických poměrech navozených ústavou z roku 1867 a rozšiřováním volebního práva v

devadesátých letech rozvinul český politický život a strukturoval se do většího počtu **politických stran**. Přes působení více politických stran je třeba konstatovat, že až do roku 1914 prakticky celá česká politická scéna považovala zachování habsburského soustátí za konstantu světového uspořádání, **nekladla si za cíl vytvoření samostatného státu** a podobně jako dřívější generace se dožadovala jen změn ve vnitřním uspořádání monarchie. Řešení nepojící se k habsburskému dvoru hledaly rozhodující směry české politiky až v průběhu a zejména v závěru **světové války**.

Z **České deklarace** vycházeli čeští delegáti na jednáních s vídeňskou vládou, při nichž se ještě pokoušeli zvrátit nepříznivý vývoj, předznamenáný rakousko-uherským vyrovnáním.

Fundamentální články předpokládaly mimo jiné vymezení společných rakousko-českých záležitostí, zřízení funkce odpovědného státního ministra pro české země, jímž měl být královský český dvorský kancléř, a ustavení společného sněmu českých zemí.

Podle **punktací** se české země měly rozdělit na české a německé okresy. Česká veřejnost punktace téměř unisono odmítla a stranu staročeků (F. L. Rieger) stála tato dohoda s vídeňskou vládou vedoucí pozici na české politické scéně. Do čele českého politického tábora se prosadili mladočeši.

Už od konce sedmdesátých let působila sociální demokracie (sociálně demokratická strana československá). Na samém konci devatenáctého století se ustavily agrární, národně sociální, radikálně pokroková, radikálně státoprávní, národní katolická a lidová (realistická) strana a na začátku dvacátého století křesťansko sociální strana. Na Moravě byla vedoucí silou národní strana. V devadesátých letech se i od ní odštěpily nové politické strany. Vedle českých vzniklo v Čechách i na Moravě také několik německých politických stran. Nejvlivnějšími se staly pokroková a všenněmecká strana.

Ve státoprávní argumentaci některých nových politických stran (například sociální demokracie) už silněji než dříve zaznívaly **přirozenoprávní argumenty**, tedy myšlenka, že český národ má jako každý jiný národ přirozené, nezpochybnitelné právo sám rozhodovat o formě své státoprávní existence.

T.G. Masaryk, s jehož jménem je spojeno vytvoření samostatného československého státu, v práci *Česká otázka v devadesátých letech 19. století* napsal, že „*naše politika nemůže být úspěšná, nebude-li nesena opravdovým a silným zájmem o osud Rakouska*“. A pozdější rakouský „vlastizrádce“ a první československý ministerský předseda K. Kramář ještě v roce 1913 tvrdil, že „*všecka politika česká vždy počítala a počítá jen s jedním: s Rakouskem, ovšem s jiným, lepším, než je Rakousko s historickou politikou německou, zhoršenou ještě maďarským násilnictvím*“.

Novou situaci, vybízející ke změně politické orientace českých politických stran, navodilo postupné vtahování habsburské monarchie do německé mocenské sféry a **zvyšování její závislosti na Německu** už před vypuknutím světové války, zejména však samotné **rozpoutání válečného konfliktu**, otevírajícího prostor pro dalekosáhlé politické kombinace.

PŘEBUDOVÁNÍ PRÁVNÍHO ŘÁDU

A. Od středověkého k novověkému právu (1620 – 1848)

1. Hlavní vývojové tendence.

Určující změny. V prvních desetiletích habsburské vlády **vrcholil vývoj českého středověkého práva. Absolutismus** ovšem nenechal v tomto systému kámen na kameni. Zásadním způsobem se změnil **charakter pramenů práva a četnost právních předpisů, systém členění právního řádu a také pojetí a obsah právních norem.** Absolutismus přinesl – zdůrazněme, že jen v západní části monarchie – **vládu psaného práva**, čímž se zmenšil prostor pro uplatnění libovůle, bohatě rozvinutý ve středověkém právu. Nezanedbatelnou změnou bylo také to, že právní předpisy v soudní i správní praxi aplikovali čím dále tím pravidelněji erudovaní **odborníci**. V důsledku všech těchto změn postupně přestávali být subjektem práva závislý poddaný a privilegovaný příslušník stavů a stával se jím **občan**, který vystupoval ve vztazích k ostatním členům společnosti jako rovný s rovným. **Přirozenoprávní uvažování**, přenesené do sféry veřejného práva a narážející tu na existenci stavovských výsad, pak rýsovalo cestu k jejich odstranění a ke konstitučnímu zřízení.

Připomínáme, že po nástupu Habsburků zůstalo právo i nadále partikulární. Nových redakcí a doplnění se dočkalo Vladislavské zemské zřízení. V roce 1545 dostala zemské zřízení (Práva a zřízení markrabství Moravského) Morava. Ve Slezsku vzniklo česky psané Zřízení opolsko-ratibořské (1563) a Zemské zřízení těšínské (1573), v Lužici zase německá Landesordnungen. V oblasti městského práva se pokusil o kodifikaci Brikcí Kouřimský z Liczka, zejména však vznikl a postupně se prosazoval sjednocující Koldínův zákoník.

Zásadní změny v právu se **neuskutečnily ani okamžitě** s přechodem k absolutistickým metodám vládnutí a zpočátku také neznamenalý úplnou diskontinuitu s českým středověkým právem.

K jedné změně (samozřejmě vedle změn předpisů, zakotvujících nové metody vládnutí a s nimi spojené změny v organizaci státního aparátu, o nichž jsme již psali) však došlo přece jenom okamžitě: **výlučným se zákonodárcem se stal panovník.**

Prameny práva. Protože se výlučným zákonodárcem stal panovník, obsahovala nové právo především **královská nařízení** různých konkrétních názvů. **Četnost a nepřehlednost** právních předpisů na jedné straně a **snaha o jednotnou aplikaci práva** na straně druhé vedly ke vzniku nejdříve **soukromých** a pak i **oficiálních sbírek právních předpisů**. Za Josefa II. vznikly **dvě oficiální celostátní sbírky** (justičních zákonů a politických zákonů), později doplněné sbírkami provinciálních (zemských) předpisů.

Královská nařízení se označovala názvy jako například edikt, patent, mandát, reskript, dekret, konstituce nebo instrukce.

Zejména osvícenští panovníci se snažili právní cestou regulovat až do nejmenších podrobností další a další sféry života společnosti a jejich jednotlivých obyvatel, což vedlo k obrovskému **kvantitativnímu nárůstu** nových normativních právních aktů.

Nepřehlednost právního řádu způsobovala nejen četnost nových právních předpisů, ale také to, že platily předpisy s různou územní působností (pro celou monarchii, společně pro české a rakouské země, pro stát České koruny, pro jednotlivé země) a v platnosti zůstávaly i mnohé předbělohorské právní normy.

Vznik sbírek předpisů (a také kodifikační snahy) podněcovala také obecně pocíťovaná potřeba státních úředníků a soudního personálu mít jednotlivé právní předpisy snadno **přístupné v uspořádané, přehledné podobě.**

Už od začátku 18. století sestavovali platné právní předpisy do sbírek a vydávali je tiskem **soukromí zpracovatelé** jako Wekebrod, Kropatschek, Wiengarten, Pichl, Roth, Goutta, Kanka, Blaschek nebo Kostetzky.

V josefínském období začaly vycházet **Sbírka justičních zákonů /J.G.S., od roku 1780/** a **Sbírka politických zákonů /P.G.S., od roku 1790/**. Na začátku 19. století je doplnily **Provinciální sbírky zákonů** pro jednotlivé země (Morava a Slezsko měly společnou).

Unifikace práva. Další nepřehlédnutelnou změnou bylo, že právo absolutistického období jednoznačně směřovalo k unifikaci, a to ve dvou směrech – k **vytvoření jednotného právního řádu pro celou západní část monarchie** a k **sjednání stavovsky roztržštěné právní úpravy**.

Vytvoření jednotného právního řádu pro západní část monarchie. Předstupněm unifikace v celorakouském měřítku byla krátká éra tvorby předpisů platných **pro všechny země České koruny** na počátku 18. století. U zrodu prvních **společných česko-rakouských kodifikací** stáli osvícenší panovníci. Kodifikační úsilí absolutistického období korunovalo vydání Všeobecného občanského zákoníku v roce 1811 a přijetí nového trestního zákoníku v roce 1803, platných pro západní část monarchie.

Za nejmarkantnější projev tvorby předpisů platných pro všechny země České koruny můžeme považovat vydání **trestního zákoníku Josefa I.** (Nové právo útrpné a hrdelní).

Ze **společných česko-rakouských kodifikací** z osvícenské doby je třeba uvést nepovedený soukromoprávní Codex Theresianus (osnova z roku 1766), poněkud úspěšnější Constitutio Criminalis Theresiana z roku 1768 a zdařilé josefínské předpisy – civilní soudní řád z roku 1781, část připravovaného občanského zákoníku z roku 1786, přelomový trestní zákoník z roku 1787 a konečně trestní řád z roku 1788.

Josef II. se snažil prosadit své předpisy **v celé monarchii včetně Uher**, ale **bez úspěchu**.

Odstraňování stavovského partikularismu. V **odstraňování stavovského partikularismu** učinila první krok Obnovená zřízení zemská. Trestní zákoník Josefa I. z roku 1708 už platil pro veškeré české obyvatelstvo bez ohledu na stavovskou příslušnost (i když v mnohém, například v trestech, ještě diferencoval podle postavení jednotlivých osob). Zejména v soukromém právu se významným nástrojem dílčí unifikace se stalo městske právo, jehož ustanovení se začala používat i pro další vrstvy obyvatelstva. Ustanovení Koldínova zákoníku, který se už ve dvacátých letech 17. století stal podpurným pramenem zemského práva, se v osvícenském období začala vztahovat i na závislé venkovské obyvatelstvo. Tím se odstranila hlavní překážka **unifikace soukromého práva**. Komplexní a pro všechny vrstvy obyvatelstva celé západní části monarchie platná úprava občanského práva se pak v podobě všeobecného občanského zákoníku prosadila až v roce **1811**.

Obnovená zřízení zemská prohlásila Koldínův zákoník za podpurný pramen českého zemského práva. Navíc mnohá jeho ustanovení inspirovala tvůrce nových jednotných předpisů, takže městske právo můžeme považovat za jejich bezprostředního předchůdce.

Jako samostatné odvětví práva se i nadále vnímalo **horní právo**, které díky rozvoji těžby surovin neztrácelo na významu. Jeho samostatné postavení korespondovalo určujícími dobovými trendy, neboť se primárně nevymezovalo jako středověké oblasti práva (šlechtické, městske apod.) podle subjektu, ale – podobně jako moderní právní odvětví – podle předmětu úpravy.

Specifické postavení si až do začátku druhé poloviny 19. století udrželo již jen přežívající **lenní právo**, které se stále opíralo o starší české předpisy.

V první polovině 18. století se v Praze a Brně ustavily **komise na unifikaci zemského a městskeho práva**.

Za **Josefa II.** vzniklo několik dílčích soukromoprávních předpisů platných pro veškeré obyvatelstvo a po jeho smrti i ucelená kodifikace, ovšem zavedená jen v Západní Haliči (Západohaličský občanský zákoník).

Modernizace práva. S absolutismem musíme spojit také počátek **modernizace** práva platného v českých zemích. V soukromém a trestním právu nahradila některé tradiční české právní instituty nová úprava, reagující na společenské a ekonomické změny a vesměs inspirovaná právem, těžícím **z římskoprávního dědictví a přirozenoprávních koncepcí**. Snaha o využívání římskoprávních institucí byla jasně patrná už z Obnovených zřízení zemských. Přirozenoprávní

koncepce stály u zrodu rozsáhlých a ucelených kodifikací, které na začátku 19. století upravovaly obory soudního práva (tj. občanské a trestní právo).

Tendenci k **využívání římskoprávních institucí** ještě prohloubily Dodatky a vysvětlivky k Obnoveným zřízením zemským (Novellae et declaratoriae), vydané pro Čechy v roce 1640 a pro Moravu v roce 1650.

Inspirativního římskoprávního dědictví se bohatě využívalo také v přípravě pozdějších **soukromoprávních předpisů** (ius privatum).

Z trestního práva hmotného a procesního mizely středověká vágnost, krutost a nahodilost a nahradily je moderní principy v čele se **zásadou zákonnosti**, vyjadřovanou klasickými latinskými sentencemi „nullum crimen sine lege“ a „nulla poena sine lege“.

Tvůrce nově pojatých trestních předpisů inspirovala především podnětná práce italského právníka **Caesare Beccarii** Dei deliti e delle pene (O zločinech a trestech), v jejímž samotném závěru autor konstatoval, že „*trest není projevem svévole, již se jednotlivec nebo více osob dopouští na občanovi, nýbrž musí být aktem veřejné moci, neodvratným, nutným, mírným tak, jak to připouštějí okolnosti, přiměřeným spáchanému zločinu a stanoveným v zákoně*“.

V **procesním právu** se nejdříve i pro oblast zemského práva prosadil římsko-kanonický proces, když jej místo překonaného českého soudního procesu zavedla Obnovená zřízení zemská. Od osmdesátých let 18. století se poprvé objevily **samostatné civilní a trestní procesní předpisy**.

2. Kodifikace trestního práva

Trestní právo v 17. století. Ještě na počátku absolutistické éry upravovaly trestní právo podobně jako v předchozím období **předpisy platné pro jednotlivé společenské vrstvy**. Městské právo se stále opíralo o Koldínův zákoník. V zemském právu si změna režimu vynutila novou kodifikaci v podobě Obnovených zemských zřízeních. Utužení pozemkově vrchnostenských vztahů se odrazilo v nově přijímaných selských rádech a v instrukcích pro vrchnostenské úředníky.

V **Obnovených zřízeních** se pochopitelně změnila především úprava politických deliktů. Novinkou, která okamžitě upoutá pozornost při pročitání jejich trestněprávních ustanovení, je povýšení osoby **panovníka** na jediného reprezentanta státu a **zvýšená ochrana** jeho osoby. Jako představitele státu ho chránila ustanovení o urážce panovníka, v nichž byla jako trestná označena mimo jiné jednání ohrožující jeho nová prerogativa (osobování si práv panovníka, svolání sněmu bez jeho souhlasu, navrhování zákonů).

S přísným trestem se pochopitelně pamatovalo na účastníky povstání proti panovníkovi i na ty, kdo mu odmítnou poskytnout pomoc.

V trestním řízení se zaváděla **zásada oficiality**, to znamená, že státní orgány postihovaly pachatele trestných činů z úřední povinnosti, aniž by čekaly na podání soukromé žaloby. Ústnost soudního řízení nahradila **písemná forma**.

Trestní zákoník Josefa I. Zásadní obrat ve vývoji **vnější formy** trestního práva platného na našem území (pramenů trestního práva) nastal na začátku 18. století, kdy Josef I. vydal pro české země trestní zákoník (1707/1708, Constitutio criminalis Josephina). Constitutio criminalis Josephina byla **prvním samostatným trestním zákoníkem, vydaným v českých zemích**.

V **Rakousku** platil samostatný trestní zákoník už od poloviny 17. století (Constitutio criminalis Ferdinanda).

Zákoník Josefa I. **unifikoval** české trestní právo jak v teritoriálním, tak také v personálním smyslu. Obsahově navazoval na dřívější domácí tradici, v níž přežívaly mnohé středověké instituty.

Trestní zákoník Marie Terezie. Kodifikaci Josefa I. a starší rakouskou úpravu nahradil **jednotný rakousko-český zákoník Marie Terezie** (1768/1769, Constitutio criminalis Theresiana). V jeho ustanoveních se naposled uplatnilo typicky středověké pojetí hmotného i procesního trestního

práva. **Skutkové podstaty** autoři často formulovali velmi vágně. **Tresty** chápali jako prostředek odplaty a zastrašení, proto pachatelům hrozili krutým postihem, který se často symbolicky vázal ke způsobu spáchání deliktu a vykonával se se vši okázalostí veřejně. Trestní řízení ovládal princip **presumpce viny a zákonná důkazní teorie**. Středověké myšlení v paradoxním spojení s absolutistickým formalismem a se snahou o důkladnou reglementaci zrodilo poslední rakouskou úpravu **tortury**, tedy práva útrpného, výslechu na mučidlech. Středověké instituty tereziánského zákoníku vzbuzovaly ve společnosti, stále více ovlivňované přirozenoprávními koncepcemi, **rozpaky a odpor**. Proto se Marie Terezie snažila eliminovat alespoň nejkřiklavější výstřelky: vyhradila si, aby jí byly předloženy všechny případy obžaloby z čarodějnictví a zamezila používání tortury (1773 interně, 1776 oficiálně).

Tvůrce Theresiany inspiroval i pověstný trestní zákoník Karla V., vydaný po selském povstání v Německu (Constitutio criminalis Carolina).

Zákoník ještě umožňoval stíhat **čarodějnictví**.

Velmi častým **trestem** byl trest smrti, prováděný stejně jako ve středověku velmi rozmanitými způsoby a doprovázený krutými zotřeseními, stále se používalo mrzačících a tělesných trestů.

Podle **zákonné důkazní teorie** měl každý důkaz – bez ohledu na konkrétní okolnosti – předem danou hodnotu.

Tortura se považovala za „*korunu důkazů*“, tedy za důkaz s nejvyšší vypovídací hodnotou. Absurditu tohoto institutu ještě umocnilo názorné zobrazení jednotlivých stupňů mučení v obrazové příloze zákoníku.

Na druhé straně detailní úprava tortury (jen při obvinění z nejtěžších deliktů, jen u společensky nejnižší postavených pachatelů, přesně předepsaným způsobem a jen po zákonem stanovenou dobu) působila jako **prostředek omezení libovůle** soudců, plně ovládajících průběh trestního řízení.

Trestní zákoník Josefa II. Moderní éru trestního práva a trestního procesu zahájilo zákonodárství Josefa II. Jeho **Všeobecný zákoník o zločinech a trestech** z roku 1787 vycházel ze **zásady zákonnosti** (nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege). Jeho přednostmi jsou úplnost, legislativně technická vytríbenost, stručnost a přehlednost, nedostatkem naopak kruté tělesné tresty a dlouhé tresty odnětí svobody, navíc vykonávané v nelidských podmínkách (svým způsobem paradoxně dané novým chápáním trestu jako prostředku nápravy).

V duchu **zásady zákonnosti** bylo možné trestně postihovat jen takové jednání, které bylo v zákoně výslovně označeno za trestné, a bylo možné ukládat jen takový trest, který zákon pro příslušný delikt předvídal.

Zákoník **neumožňoval** v řádném řízení **ukládat trest smrti**, avšak nahradil jej neméně krutým trestem vlečení lodí po Dunaji, a připouštěl tělesné tresty. Obsahoval přesný výčet **polehčujících a přitěžujících okolností**. Vypočítával podmínky **zániku trestnosti** pachatele. Za trestný označoval i **pokus** trestného činu.

Trestní zákoník z roku 1803. Na pozitivní rysy trestního zákoníku Josefa II. navázal **Zákoník o zločinech a těžkých policejních přestupcích** z roku 1803, upravující hmotné právo i trestní proces. Vydaní trestního zákoníku z roku 1803 považujeme za **klíčový okamžik na cestě k definitivní úpravě rakouského trestního práva hmotného**, aplikovaného v českých zemích také v první polovině 20. století. Trestní zákoník z roku 1852, který pak platil bezmála sto let, totiž nebyl ničím více, než jeho obsahově příliš nezměněnou modernizací.

Trestní zákoník z roku 1803 výslovně zakotvil zásadu, že **neznalost zákona neomlouvá**. Za trestný označoval **pokus, návod a pomoc**. Podmínkou trestnosti jednání byl **zlý úmysl**. Trestní odpovědnosti zbavovala nepřítelnost, nedostatek věku, neodolatelné donucení, náhoda, ale také nedbalost nebo neznalost toho, jaké následky může jednání mít.

Za **zločiny** se ukládal trest smrti (oběšení) nebo žalář (doživotí nebo od 6 měsíců do 20 let), za **přestupky** vězení (od 24 hodin do 6 měsíců), ztráta práv, peněžité tresty, propadnutí věci, bití, posty, případně po jejich vykonání ještě vyhnanství.

3. Kodifikace občanského práva

Počátky kodifikačních prací. Marie Terezie v roce 1753 rozhodla o zřízení kompilační komise pro přípravu společného zákoníku pro rakouské a české země, označovaného jako **Codex Theresianus**. Práce na novém zákoníku se rozbíhaly velice pomalu. Osnova, předložená panovníci k sankcionování, vyvolala v odborných kruzích rozpaky. Přesto se předpokládalo, že ji panovnice schválí. Ta ji však nechala znovu přezkoumat. Po dalších peripetiích nakonec práce na přepracování osnovy prakticky ustaly. Znovu je zaktivizoval Josef II. Panovník zároveň změnil metodu práce přípravné komise. Komise mu a státní radě předkládala jednotlivé ucelené části, které pak mohl dát vyhlásit jako samostatné předpisy. Tak v roce 1783 panovník potvrdil **manželský patent** a v roce 1786 **patent o dědické posloupnosti**. Konečně v roce 1786 spatřil světlo světa celý takzvaný **první díl občanskoprávní kodifikace**.

V době vzniku první kompilační komise pro přípravu společného zákoníku pro rakouské a české země ještě **neexistovala jednoznačná představa** o jeho pojetí a obsahu. Teprve sama komise (označovaná jako brněnská) rozhodla, že se zaměří na soukromé právo.

Práce na novém zákoníku dokončila až v roce 1766 nová, takzvaná vídeňská komise. Osnova sestávala v souladu s římskoprávní tradicí z tří dílů. Oproti původnímu záměru se **neměla vztahovat na poddané a neupravovala soudní řízení**.

Ustanovení osnovy zákoníku Marie Terezie byla **kasuistická, komplikovaná a rozvláčná**. Často zabíhala do nadbytečných podrobností. Autoři se nevystříhali nejednoznačných ustanovení a zbytečného opakování. Pozdější kritika osnově vytýkala, že má „daleko více povahu traktátu než zákoníka“ (J. Krčmář).

Po zrušení nevolnictví a rozšíření působnosti Koldínova zákoníku na poddané v roce 1784 ztratily opodstatnění hlavní námitky proti tomu, aby se nová úprava vztahovala **i na poddané**.

Manželský patent (č. 117/1783 J.G.S.) odňal manželské věci církevním soudům.

Patent o dědické posloupnosti (548/1786 J.G.S.) zavedl „*k obecnému dobru našich poddaných ... všeobecnou, pro všechny stavy bez rozdílu stejnou zákonnou dědickou posloupnost*“, tedy odstranil stavovské rozdíly v dědění ze zákona.

První díl občanskoprávní kodifikace (591/1786 J.G.S.) byl česky vydán jako Všeobecná práva městská. Díl první.)

Přijetí všeobecného občanského zákoníku. Po Josefově smrti pokračovala v práci zcela nová komise v čele s profesorem Karlem Martinim, který se stal její skutečně vůdčí osobností (později jej zastoupil profesor Fr. Zeiller). Na posuzování textů se podíleli i specialisté z univerzit a z apelačních soudů a zemské stavovské orgány. Komise nejdříve v roce 1791 **novelizovala už vydaný první díl občanského zákoníka**. V roce 1896 pak předložila ke schválení komplexní text, následně vydaný jako **Západohaličský zákoník**. Po dalších revizích připraveného textu císař v roce 1811 konečně patentem č. 946/1811 J.G.S. vyhlásil nový zákoník pro západní část monarchie – **Všeobecný občanský zákoník** (Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch für die gesamten deutschen Erbländer der österreichischen Monarchie, ABGB).

Císař František I. se v roce 1896 rozhodl připravený text nejdříve **vyzkoušet** v nedávno získané Západní Haliči. Jednal v duchu doporučení, které už v roce 1776 adresoval Marii Terezii prezident Nejvyššího soudu hr. Seilern: „... *jest to moudrá opatrnost panovníka ... provésti zamýšlené reformy jen v jedné zemi a vyčkati zkušeností nabytých v této zemi, aby reformy ty mohly být prováděny také v zemích ostatních.*“.

Zákoník měl v **Západní Haliči** platit třicet let. Pak měl být přezkoumán, podle potřeby upraven a zaveden i v ostatních zemích.

Všeobecný občanský zákoník. Všeobecný občanský zákoník představuje **dominantní předpis celé moderní české právní historie**. Poměrně rozsáhlý text (1502 paragrafů), vztahující se „na

soukromý poměr právní občanů“ (F. Zeiller), autoři rozčlenili do krátkého **úvodu** (14 paragrafů) a **tří dílů**. Se změnami platil v českých zemích až do roku 1950. Oprávněně jej řadíme po bok tak významných občanských zákoníků, jako jsou francouzský Code Civil a německý Bürgerliches Gesetzbuch.

Všeobecný občanský zákoník, který platil ve všech zemích rakouského soustátí s výjimkou Uherské koruny, nabyl účinnosti 1. ledna 1812.

Autoři zákoníku, v jejichž myšlení rezonovaly **osvícenské ideje**, vycházeli z recipovaného římského práva (**usus modernus Pandectarum**). Inspirovalo je také pruské zemské právo a v manželských věcech kanonické právo.

V **úvodu** (O občanských právech vůbec) zákonodárce stručně definoval předmět úpravy, vymezil časovou a místní působnost zákona a poměr k jiným předpisům.

První díl věnoval právu osob včetně práv manželských a rodičovských, **druhý** právům k věcem (držbě, vlastnictví, zástavnímu právu, služebnostem), dědickému a závazkovému právu (společným ustanovením o obligacích, jednotlivým smluvním typům, náhradě škody) a **třetí díl** společným ustanovením (zajištění práv, změnám a zrušení práv a závazků, promlčení a vydržení).

V první polovině 19. století zákonodárce drobně zasáhl do rodinného a manželského práva. Významnější byly důsledky fakticky nastalých **změn** po revoluci let 1848 – 1849, předpisy vydané k podpoře podnikatelské činnosti ve druhé polovině 19. století a zejména novelizace ze druhého desetiletí 20. století.

4. Úprava dalších právních odvětví

Směnečné a obchodní právo. Až do 17. století se úprava směnečného styku na území České koruny zakládala prakticky výlučně na právních obyčejích. Obchodování upravovaly až do poloviny 19. století především **cechovní předpisy**. Základem úpravy směnečného práva pro česká města se nejdříve stal **směnečný patent Slezské Vratislavi** z roku 1712. V rámci unifikace českých a rakouských předpisů vznikl v roce 1763 **společný směnečný řád**. Na základě něj byla vybudována **soustava směnečných a merkantilních soudů**.

V Slezské Vratislavi vydala v roce 1651 městská rada **směnečný řád**, na nějž pak navázala ještě vydáním dvou směnečných patentů. Poslední z nich (z roku 1712) se na základě císařského reskriptu z roku 1717 začal uplatňovat i v českých městech. Vývoj této linie směnečného práva přerušila ztráta Slezska na začátku čtyřicátých let 18. století.

Na základě **společného směnečného řádu** z roku 1763 vznikla **soustava směnečných a merkantilních soudů**. Její základní články tvořily zemské směnečné a merkantilní soudy. V Praze a v Brně se ustavily i odvolací soudy. Celou soustavu završoval Nejvyšší soud ve Vídni.

Horní právo. V tradičních centrech těžby drahých kovů se dlouho uplatňovalo **jihlavsko-kutnohorské právo**, na začátku 17. století částečně zdokonalené a přizpůsobené změněným podmínkám. Už od 16. století se ovšem vedle něj prosazovalo modernější právo, nazývané **jáchymovské** nebo též **německé**. Obě práva – jihlavsko-kutnohorské i jáchymovské – doplnilo **Narovnání o hory a kovy** (též Smlouva o kovy), tj. smlouva krále se stavy z roku 1534 (obnovena byla ještě v roce 1575).

Jáchymovské nebo též německé se formovalo v souvislosti s otevřením nových stříbrných dolů v Jáchymově. Vycházelo především ze saského horního práva a brzy se uplatnilo i v Jílovém u Prahy a v Příbrami.

Narovnání o hory a kovy upravovalo dolování až do 19. století. Omezovalo horní regál jen na dobývání zlata a stříbra a zmenšovalo králův podíl na vytěženém kovu (takzvanou urburu).

Procesní právo. Procesněprávní ustanovení původně obsahovaly jednotlivé zákoníky (Obnovená zřízení, Josephina, Theresiana). V řízení před soudy se používal **římsko-kanonický proces** a

jeho podstatným rysem byla **písemnost**. Josef II. poprvé odděleně v samostatných předpisech kodifikoval civilní řízení a řízení v trestních věcech, když nejdříve vydal **občanský soudní řád** a pak i **trestní (hrdelní) řád**. samostatný trestní řád brzy nahradil **Zákoník o zločinech a těžkých policejních přestupcích** z roku 1803, který znovu upravil hmotné i procesní právo. Josefský občanský soudní řád se používal až téměř do konce 19. století.

Do historie soudního řízení se výrazným způsobem zapsalo zejména **zavedení římsko-kanonického procesu s písemností řízení** v Obnovených zemských zřízeních, umožňující podrobit rozhodování soudu přezkoumání vyšší instancí.

Zákoník Josefa I. **sjednotil** trestní řízení u všech soudů v českém státě.

Občanský soudní řád z roku 1781, který pak platil až do konce 19. století, již vycházel z principu rovnosti procesních stran a uplatňoval dispoziční a projednací zásadu.

Podle **trestního (hrdelního) řádu** z roku 1788 zůstal trestní proces nadále inkviziční, řízení tedy bylo tajné a písemné, avšak už v něm neměly místo tortura a středověké procesní přísahy.

Úprava trestního řízení v **Zákoníku o zločinech a těžkých policejních přestupcích** z roku 1803 vycházela ze stejných základních principů jako hrdelní řád z roku 1788.

B. Vývoj práva v konstitučním období (1848 – 1918)

1. Hlavní vývojové tendence.

Zákonodárství neabsolutistického období (1848 – 1918). Revoluční události let 1848 – 1849 daly spoustu podnětů pro rozvoj a zdokonalení právního řádu. Proklamace liberálních zásad, občanské rovnosti a respektování základních osobních a politických práv a svobod nutně předpokládala navazující změny soukromoprávních, trestních, správních a dalších předpisů. Výsledkem se stalo vydání několika velmi důležitých právních předpisů. **Padesátá léta 19. století**, byť se v nich mnohé z revolučních idejí nemohly naplnit, proto představují vedle osvícenské éry a jejích dozvuků na začátku 19. století druhou nejvýznamnější etapu ve vývoji moderního právního řádu habsburského soustátí, v níž se až na výjimky dotvořil základ právního řádu, který pak na území České republiky platil do roku 1950. Obecně závazné předpisy s celorakouskou působností se už od roku 1849 začaly **oficiálně publikovat v Říšském zákoníku** (ř. z., Reichsgesetzblatt) a předpisy s působností pro jednotlivé země v zemských zákonících. Pro české země vycházel český zemský zákoník (č.z.z.) a společný moravsko-slezský zemský zákoník (m.z.z.).

V **občanském i trestním právu hmotném** přišly nejpodstatnější změny již dříve. Základ jim položilo zákonodárství z osvícenské doby a ze začátku 19. století, především všeobecný občanský zákoník z roku 1811 a trestní zákoník z roku 1803.

Nástup absolutismu sice **příbrzdil** radikálnější uzpůsobení právního řádu liberálními požadavky finančních a podnikatelských vrstev, přesto nedokázal zcela eliminovat nové společenské klima, které revoluce, byť poražená, navodila.

I když politický liberalismus nenašel u porevoluční vládnoucí garnitury příznivou odezvu a tvrdě jej potírala, v ekonomické sféře se **liberální názory** uplatnit dokázaly.

Do mohutné právotvorné aktivity z doby bachovského absolutismu se přetavily **aktivizace buržoazních vrstev** a snaha zastavit výrazné **zaostávání rakouské ekonomiky**, poměřované v této době především rychle se rozvíjejícím partnerem a zároveň rivalem v Německém spolku – Pruskem, respektive německým celním spolkem.

K nejzávažnějším změnám z bachovského období proto nesporně patří **zákonodárství k podpoře kapitalistického podnikání** v průmyslu, zemědělství, obchodu a finančnictví (například spolkový patent z roku 1852, horní řád a železniční patent z roku 1854 nebo živnostenský řád z roku 1859) a **uzpůsobení soukromoprávních předpisů poměrům po zrušení pozemkově vrchnostenských vztahů**, ale také **změny trestněprávních předpisů**, vždy citlivě reagujících na vývoj politických poměrů.

Zákonodárství po obnovení konstitučního režimu. Obnovení konstitučního režimu pochopitelně ovlivnilo rakouské zákonodárství velmi podstatně. Zákonodárce, jímž se staly zastupitelské sbory ve spoluúčasti s císařem, se mohl vrátit k některým politickým ideálům osmačtyřicátého roku. Konstituování říšské rady a zemských sněmů naplňovalo zásadu, že **moc pochází z lidu**. Pro všechno obyvatelstvo, jemuž od roku 1867 ústava zaručovala poměrně široký **katalog občanských práv a svobod**, platil jeden právní řád, který zaručoval všem v zásadě stejná práva a kladl na všechny stejné nároky. Další impulsy pro rakouské zákonodárství přinášel **rozvoj průmyslového podnikání a obchodu** a s ním spojený **vstup dělnictva do politického života**.

Po obnovení konstitučního režimu se právo stalo **výrazem vůle politicky aktivního obyvatelstva**, jehož podíl v populaci rostl s rozšiřováním volebního práva.

Výchozím principem rakouského právního řádu, dotvořeného ve druhé polovině 19. století, byla **rovnost před zákonem**, i když ne vždy v právních předpisech – natož v reálném životě – dovedená do všech důsledků. Už v revoluci zmizela vrstva závislého obyvatelstva a všichni se stali plnoprávními občany. Stále však v postavení nezanedbatelných skupin obyvatelstva (zejména čeledi a služebnictva) přežívaly prvky, které tento postulát problematizovaly. S proklamovanou rovností plně nekorespondovala ani úprava volebního práva nebo zachování šlechtictví.

Z významných předpisů, které vznikly **od začátku šedesátých let**, připomeňme na tomto místě jen nové **procesní předpisy** – trestní řád z roku 1873 a občanský soudní řád a s ním spojené předpisy z roku 1895, **obchodní zákoník** z roku 1863 a další předpisy z oblasti podnikání a **úpravu pracovních podmínek a sociálního zabezpečení** dělnictva.

V rakouském zákonodárství druhé poloviny 19. století je zřetelná dlouhodobá snaha **přízpůsobovat právní řád** předpisům platným v Prusku (respektive v německém celním spolku) a později v jednotném Německu (směnečný řád, obchodní zákoník, dělnické zákonodárství).

2. Trestní právo hmotné

Nejdůležitější trestněprávní přepisy bachovského absolutismu. V neoabsolutistické éře císař nařídil – příznačně pro povahu doby – vydání celé **série trestně právních předpisů**. Vedle kodifikace trestního procesu (1850) a ji zásadně měnící úpravy z roku 1853, o nichž pojednáme později, byl v roce 1852 vydán **trestní zákon** a v roce 1855 **vojenský trestní zákon**. K nim ještě můžeme přiřadit takzvaný **Prügelpatent** (výpraskový nebo též obuškový zákon). Z pozdějších předpisů připomeneme jen dva. Postihovat tuláctví a žebrotu umožňoval **zákon o policejním dohledu** (č. 108/1873 ř. z.). Postih anarchistické činnosti se opíral o **zákon proti obecně nebezpečnému užívání třaskavin** (č. 134/1885 ř. z.).

Prvotním impulsem k rekodifikaci zákona o zločinech a těžkých přestupcích policejních z roku 1803 byly **revoluční požadavky na úpravu trestního řízení** (veřejné a ústní řízení, poroty), které podnítily práce na **trestním řádu**. Jeho přijetí v roce **1850** znamenalo výrazný zásah do platného trestního zákoníku z roku 1803, který, jak víme, upravoval trestní právo procesní i hmotné, a tím vytvořilo příznivou situaci i pro novelizaci jeho hmotněprávních ustanovení.

Prügelpatent (výpraskový nebo též obuškový zákon, č. 96/1854 ř. z.) především upravoval řízení před správními a policejními orgány. Z hmotněprávního pohledu je významný tím, že je zároveň vybavil rozsáhlou pravomocí jako zprotivení se jejich příkazu postihovat nerespektování jakýchkoliv úředních nařízení.

Za „**zprotivení se**“ se podle rozhodnutí Nejvyššího soudního a kasačního dvora považovalo nejen útočné jednání, nýbrž každá navenek projevená neposlušnost příkazu vrchnostenské osoby (notáře, četníka, příslušníka policejní stráže, hlídače, železničního zřízence apod.). Správní a policejní orgány je mohly trestat citelnými tresty: pokutou, tělesnými tresty (do roku 1867) a vězením od 6 hodin až do 14 dnů.

V podobě trestněprávních předpisů si absolutistický režim vytvořil **bič**, který používal nejen k postihu kriminálních živlů, ale také na nepohodlné liberály a představitele národních hnutí. Později se rakouské orgány pokoušely kriminalizovat také pokusy o organizaci dělnického hnutí.

Trestní zákoník z roku 1852. Trestní zákoník č. 117/1852 ř. z. byl vydaný spolu s uvozovacím zákonem. Vznikl revizí hmotněprávních ustanovení zákona z roku 1803. Děлил se do **dvou dílů**. První pojednával o zločinech, druhý o přečinech a přestupcích. Každý díl pak obsahoval obecná ustanovení a výčet jednotlivých skutkových podstat a trestů, jimiž se hrozilo za jejich naplnění. **Liberální zásady** (nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege), zákaz retroaktivity v ustanoveních uvozovacího zákona) a **pregnantní formulace skutkových podstat** se v něm prolínaly s ustanoveními, v nichž můžeme vidět **přežívání dobou překonaných institutů**. Trestní zákon z roku 1852 platil po celé další námi sledované období a v Československu pak až do roku 1950.

Často se můžeme setkat i s tím, že trestní zákoník z roku 1852 není považován za nový předpis, ale za pouhou novelizaci zákona z roku 1803. j

Přežitkem bylo například široce koncipované ustanovení na ochranu panovníka a celé vládnoucí dynastie nebo používání tělesných trestů, přípustných u osob námezdně pracujících za denní nebo týdenní mzdu.

Vojenský trestní zákon z roku 1855. „Civilní“ trestní zákon doplnila samostatná úprava vojenského trestního práva. Vojenský trestní zákon o zločinech a přečinech č. 19/1855 ř. z. platil **pro osoby podléhající vojenským soudům**. Obsahoval i skutkové podstaty běžných (nevojenských) deliktů, avšak jejich naplnění vesměs postihoval přísnějšími sankcemi. Vnitřně se členil do pěti dílů.

Uvozovací zákon, formulačně velmi příbuzný uvozovacímu zákonu k trestnímu zákonu z roku 1852, zakotvil vedle vymezení osobní působnosti zákona také **zásadu zákonnosti** a **zákaz retroaktivity**.

Do prvního dílu zákonodárce zahrnul **všeobecná ustanovení**.

V druhém díle upravil **vojenské zločiny a vojenské přečiny**, tedy zločiny a přečiny, jichž se mohli dopustit jen ti, kdo vykonali vojenskou služební přísahu, to znamená příslušníci zbraní neboli **kombatanti** (mezi ně nepatřili vojenští úředníci a vojáci zajišťující týlové služby), četníci, kteří skládali obdobnou přísahu, a váleční zajatci. Byly jimi například porušení povinnosti ve strážní službě, porušení subordinace, vzpoura, zbabělost, porušení kázně a pořádku a d.

V třetím díle najdeme ustanovení o **zločinech proti válečné moci státu** (nedovolené najímání vojska, svádění nebo napomáhání k porušení vojenské přísahy, vyzvědačství).

Čtvrtý díl pojednává o již zmíněných **jiných zločinech** a pátý o **jiných přečinech**.

3. Občanské právo

Předpisy vydané vedle občanského zákoníku. Společenské změny, nastartované v roce 1848, prověřily kvalitu téměř čtyřicet let starého **všeobecného občanského zákoníku**. V podstatě jen kosmetické úpravy postačovaly k tomu, aby mohl nadále a bez větších komplikací platit i v nových podmínkách. Některá jeho ustanovení se ovšem **přestala používat** (ustanovení souvisící s pozemkově vrchnostenskými vztahy) a některé otázky byly **nově upraveny mimo jeho rámec** – manželství katolíků, některé otázky dědického a rodinného práva, evidence nemovitostí, obchodní a směnečné právo, podnikání a pracovněprávní poměry v hornictví, živnostenské podnikání nebo omezení vlastnického práva.

Opodstatnění ztratila ta **ustanovení zákoníku, která odrážela pozůstatky pozemkově vrchnostenských vztahů** na vesnici, tzn. v první řadě institut děleného vlastnictví (k tomu například patent č. 1180/1848 J.G.S., zákon č. 150/1849 ř. z. a čl. 7 základního zákona č. 142/1867 ř. z., o vyvazení půdy).

Složité hledání vzájemného vztahu s katolickou církví přivedilo dočasné zrušení ustanovení občanského zákoníku o manželských vztazích (§ 44 – 136) pro manželství katolíků (čl. 10 **konkordátu** z roku 1855).

Platnost ustanovení o manželských vztazích pro katolická manželství zase v roce 1868 obnovily takzvané **květnové zákony**.

Dědického a rodinného práva se dotýkala ustanovení **zákona o řízení nesporném**, dědického práva také **notářský řád** (1855, nově 1871).

V nových ekonomických podmínkách získaly na významu vztahy související s podnikáním a obchodem, proto byly nově upraveny. Týká se to především **směnečného** (1850) a **obchodního** (1863) **práva a zákonů o pozemkových knihách** ze sedmdesátých let.

Podnikání i pracovněprávní poměry upravovaly **horní řád** (1854) a **živnostenský řád** (1859).

Rozvoj podnikání měly usnadnit také **předpisy omezující vlastníky** ve veřejném zájmu nebo v oprávněném zájmu jiných vlastníků. Jednalo se například o usnadnění výstavby vodních děl a železnic, nucené zřízení věcných břemen, podporu stavební činnosti ve městech (zákony č. 30/1878 ř. z., 140/1896 ř. z., 86/1912 ř. z.).

Významné byly také předpisy **precizující odpovědnost za škody**, způsobené v souvislosti s podnikáním (ručení železnic, ručení zaměstnavatelů při pracovních úrazech).

Přímé novelizace občanského zákoníku. Vlastní text zákoníka novelizovaly až **tři dílčí novely z let 1914** (císařské nař. č. 276 ř. z.), **1915** (cís. nař. č. 208 ř. z.) a **1916** (cís. nař. č. 69 ř. z.). Odrážely se v nich jednak výsledky dřívějších snah o revizi občanského práva a jednak změněné poměry po vypuknutí světové války.

Do obsahu novel se promítla **práce revizní komise**, která od roku 1904 bez konečného úspěchu připravovala celkovou rekonstrukci občanského zákoníka. Jejím členem byl i významný český právník Antonín Randa (1834 – 1914/),

První novelizace částečně měnila ustanovení rodinného a dědického práva. Reagovala zejména na situaci, kdy po narukování mnoha mužů do armády přebíraly jejich funkce v rodině i v rodinném hospodářství ženy.

Druhá novelizace zasahovala do vlastnických poměrů v zemědělství.

Rozsáhlá třetí novela uzpůsobovala občanské právo potřebám obchodu a finančnictví. Radikálně při tom změnila obsah některých starších institutů (veřejný příslib, smlouva ve prospěch třetí osoby, náhrada škody, zadržovací právo) a zaváděla nové (zvyklosti poctivého obchodu, služební smlouvy). Reformovala také hypotekární právo a modifikovala sousedská práva.

4. Úprava dalších právních odvětví

Směnečné a obchodní právo. Nový **směnečný řád** byl v roce 1850 připraven pro celé území Německého spolku a vydán pod číslem **51/1850 ř. z.** Úprava **obchodních vztahů** se v polovině 19. století tříštila v mnoha právních předpisech. V roce 1863 je z velké části nahradil **všeobecný obchodní zákoník**, který upravoval pravidla obchodního styku a kolektivní podnikání formou různých kapitálových společností. Vedle obchodního zákoníku obsahovaly normy obchodního práva také **další předpisy**.

Původní text **směnečného řádu** vypracovali pruští specialisté a rakouská strana, v té době intenzivně usilující o napojení na jednotné německé celní a obchodní území, jeho podobu akceptovala.

V polovině 19. století upravovaly obchodní vztahy zejména směnečný řád, všeobecný občanský zákoník, zákon o spolcích z roku 1852, zákon o protokolování firem a o obchodních společnostech z roku 1857, zákony na ochranu průmyslových známek a na ochranu vzorů a modelů průmyslových výrobků z roku 1858 nebo zákon o burzách a dohodcích na zboží z roku 1860.

Na konci 50. let začaly přípravné práce na kodifikaci obchodního práva, které v roce 1863 završilo vydání **všeobecného obchodního zákoníku** (1/1863 ř. z.). Stejně jako předtím směnečný řád se připravovaly na široké bázi Německého spolku a s rozhodující úlohou pruských expertů.

Z dalších předpisů, obsahujících normy obchodního práva, je třeba připomenout starší **spolkový zákon** z roku 1852 a později vydané předpisy: **koaliční zákon** z roku 1870 (jeho ustanovení proti kartelovým úmluvám podnikatelů), zákon o hospodářských a výrobních společnostech (**družstevní zákon**) z roku 1873 a nový **zákon o burzách** z roku 1875.

Do právní úpravy obchodních společností významně zasáhly **akciový regulativ** (1899) a **zákon o společnostech s ručením omezeným** (1906).

Živnostenské právo. Živnostenský řád č. 227/1859 ř. z. upravoval organizační formy, v nichž bylo možné rozvíjet individuální podnikatelské aktivity, a obsahoval i pracovněprávní ustanovení. Umožnil **volný přístup k naprosté většině živností**, takže provozování většiny živností stačilo ohlásit (opovědět) a **koncesované živnosti** byly v podstatě výjimkou. Z českého prostředí, charakterizovaného slabostí podnikatelských kruhů, ale i z jiných stran se však brzy začaly ozývat hlasy proti příliš široké živnostenské svobodě a všeobecnému uplatnění liberálních koncepcí v ekonomice. V sedmdesátých letech navíc začalo omezování liberálních přístupů korespondovat i s celkovým trendem světové ekonomiky. Změna poměrů vedla v roce 1883 k přijetí novely živnostenského řádu a s ní i k zúžení volnosti živnostenského podnikání zavedením **řemeslných živností**. Jejich obdobou u obchodních živností se staly **obchodní živnosti vázané na průkaz způsobilosti**, zavedené na začátku 20. století.

Podoba živnostenského řádu (č. 227/1859 ř. z.) se rodila v padesátých letech v zápolení **stoupenců liberální ekonomiky a propagátorů ochrany** řemeslného podnikání, v němž uspěli liberálové.

Novela živnostenského řádu (zákon č. 39/1883 ř. z.) se označovala jako **řemeslnická**, protože vytvářela kategorii řemeslných živností, vyžadujících předložení příslušného průkazu způsobilosti.

Později byl živnostenský řád přímo i nepřímo novelizován několika dalšími předpisy, z nichž připomeneme jen takzvanou **dělnickou novelu** z roku 1885 a takzvanou **organizační novelu** č. 26/1907 ř. z.

Kategorii **obchodních živností vázaných na průkaz způsobilosti**, jimiž se rozumělo provozování obchodu s některými specializovanými druhy zboží, zavedla organizační novela z roku 1907.

Horní právo. Horní právo nově upravil **horní zákon**. Zakotvoval svobodu podnikání, proto oprávnění k podnikání v hornictví muselo být propůjčeno každému, kdo o ně požádal a splňoval předepsané podmínky.

Horní zákon (č. 146/1854 ř. z., doplněný zejména nař. č. 25/1859 ř. z.) vycházel z nových vlastnických poměrů k půdě a vymezoval vztah vlastníka pozemku a důlního podnikatele.

Zákon rozlišoval **kutání a dolování**. **Kutání**, to znamená hledání vyhrazených nerostů, se mohl věnovat každý, kdo dostal **kutací povolení**. Oprávnění k vlastnímu **dolování**, tedy k vlastní těžbě nerostů, se nazývalo **horní propůjčka**.

Z legislativně technického pohledu i obsahově jej zákonodárce připravil velmi **kvalitně**.

Úprava pracovněprávních vztahů a sociálního zabezpečení pracovníků. Vztahy mezi podnikateli a jejich pracovníky nesly pečeť dřívější úpravy cechovních poměrů. **Nebyly upraveny jednotně** pro všechny kategorie pracovníků. Přitom **princip smluvní volnosti** dával zaměstnavatelům velký prostor pro vynucování pro ně výhodných podmínek pracovních smluv. Politickou sílu, kterou se dělníci postupně stávali, nebylo možné zcela obcházet, proto můžeme v pracovněprávní oblasti registrovat některé významné posuny. Živnostenský řád například **zakázal zaměstnávat v průmyslových podnicích děti mladší 10 let** a poněkud zpřísnil podmínky zaměstnávání dětí starších. Později byla možnost dětské práce ještě více omezována. Právní postavení dělníků alespoň částečně vylepšovaly také další předpisy, zejména zajišťující zaměstnance pro případ úrazu a nemoci. Spory mezi zaměstnanci a zaměstnavateli řešily **živnostenské soudy**, zřízené v roce 1869. Právní úprava pracovních a sociálních otázek i faktické postavení dělníků se výrazně **zhoršily v době války**, kdy byl do hospodářství zaveden vojenský režim.

Dělník mohl být kdykoliv propuštěn, sám však o své vůli zaměstnání opustit nesměl. Zaměstnavateli musel projevovat „*věrnost, poslušnost a úctu*“.

Poněkud výhodnější předpisy se vztahovaly na zaměstnance v hornictví. Východiskem právní úpravy se tu stal **horní řád** (146/1854 ř. z., novelizovaný v roce 1884). Naopak domácí pracovníci – služebnictvo a čeledín – byli chráněni jen minimálně. Dokládají to **čelední řády**, vydané zvláště pro Prahu a pro jednotlivé země.

Pracovněprávních vztahů se dotýkala zejména takzvaná **dělnická novela** živnostenského zákona z roku 1885, která se však vztahovala jen na dělníky v živnostenských podnicích a v továrnách. Zákon č. 33/1888 ř. z., zaváděl všeobecné **nemocenské pojištění** a zákon č. 1/1888 ř. z. **úrazové pojištění**. Zákon č. 21/1895 ř. z., upravoval **nedělní a sváteční klid**.

Od roku 1870 se **přestaly považovat za trestné stávky**, když příslušná ustanovení trestního zákona (§ 479 – 481) zrušil koaliční zákon (č. 43/1870 ř. z.).

Řízení v civilněprávních věcech. Staré předpisy o občanském soudním řízení z josefínské doby nejdříve doplnila **úprava nesporného řízení** (officium nobile iudicis) v roce 1854. Soudní praxe si vynutila také samostatnou úpravu některých dalších zvláštních typů řízení – **mandátního (příkazního) řízení** v roce 1855 a **rozhodování o nepatrných (bagatelních) záležitostech** v roce 1873. Nejvýznamnější předpis tohoto odvětví – **nový občanský soudní řád** – vznikl až v roce 1895. Spolu s **jurisdikční normou, exekučním řádem** a uvozovacími zákony k nim nabyl účinnosti roku 1898. Jako řada významných předpisů tohoto období napodoboval německý vzor. Opíral se o obecně přijímaný a ústavně zakotvený **princip rovnosti občanů před zákonem** a důsledně se držel už zakořeněné a také v ústavě garantované zásady **oddělení soudnictví od správy**.

Jako **nesporné řízení** označujeme kauzy, v nichž strany vůči sobě nevystupují jako protivníci, ale sledují jistý společný zájem (projednávání pozůstalostí, poručenské a sirotčí záležitosti a d.).

Podle **soudního řádu z roku 1895 soudcové** vystupovali samostatně a nezávisle na jakékoliv jiné moci. Pro výkon funkce soudce se pochopitelně stále (už od doby Josefa II.) vyžadovalo odborné právnické vzdělání.

Soudní řád účelně kombinoval **zásadu ústnosti a písemnosti** řízení (u nejvyššího soudu se jednalo písemnou formou). Soudní řízení upravoval jako veřejné s uplatněním **dispoziční a projednací zásady** (podnětem k zahájení byl žalobní návrh dotčené strany a strany byly povinny obstarat si důkazy pro svá tvrzení).

Důkazní řízení ovládala **zásada volného hodnocení důkazů**. Podle našich měřítek však řízení zůstalo **značně formalizované**. Zákon taxativně vypočítával přípustné důkazy a soud byl vázán souhlasným líčením skutkového stavu oběma stranami. Soudy mohly velmi často vynášet kontumační rozsudky v neprospěch strany, která se omeškala v plnění některé své povinnosti (typicky, když se nedostavila k líčení před soudem).

Proti rozhodnutí se bylo možné **odvolat** ke druhé a případně i dovolat ke třetí instanci.

Trestní řízení. Už v revoluci se jako první předzvěst změn v trestním řízení objevila instituce státních zástupců jako veřejných žalobců v trestních věcech (zpočátku jen ve věcech tiskových). Porevoluční **prozatímní trestní řád z roku 1850** zaváděl ještě v duchu revolučních postulátů ústnost a veřejnost soudního řízení. V trestním procesu se uplatňovaly další moderní principy, které najdeme v revolučních požadavcích z roku 1848. **zásada materiální pravdy, obžalovací zásada, volnost hodnocení důkazů a porotní rozhodování o těžkých zločinech a politických a tiskových přečinech.** Liberální principy trestního řádu z roku 1850 však byly jen těžce slučitelné s realitou obnovujícího se absolutismu. Proto už **Silvestrovské patenty** z roku 1851 odstranily porotní soudy a veřejnost řízení. **Trestní řád z roku 1853**, který rychle nahradil úpravu z roku 1850, se vrátil k písemnosti a tajnosti řízení. Základní principy moderního trestního řízení proklamovala prosincová ústava z roku 1867. Plně se k nim přihlásil nový **trestní řád z roku 1873**. Jeho nedostatkem však byl přehnaný formalismus.

Zavedení **státních zástupců** souviselo se snahou nahradit inkviziční proces procesem obžalovacím, v němž žalobcem a soudcem není tatáž osoba.

Trestní řád z roku 1850 zakotvil vedle ústnosti a veřejnosti řízení zásadu materiální pravdy, obžalovací zásada, volnost hodnocení důkazů a porotní rozhodování o těžkých zločinech a politických a tiskových přečinech.

Trestní řád z roku 1853 ponechal jen instituci státních zástupců a ústní řízení při závěrečném přelíčení. Trestní řízení bylo zpočátku organizováno jako dvojinstanční, od roku 1855 jako trojinstanční.

Ústnost a veřejnost trestního i civilního soudního řízení, obnovení porotních soudů a obžalovací princip předvíдалa ústava z roku 1867.

Nedostatkem jinak kvalitního **trestního řádu z roku 1873** byl přehnaný formalismus.

Trestní řízení správní. Trestní řízení správní rámcově upravovalo císařské nařízení, známé jako Prügelpatent (výpraskový patent č. 96/1954 ř. z.). Proti rozhodnutí, které v něm správní orgán vynesl, se občan mohl **odvolat k zemskému místodržitelství**. Později se mohl o pomoc obrátit také na **Nejvyšší správní soud**.

Trestní řízení správní je v řízení o méně závažných trestních věcech vedené správními (politickými) a policejními orgány.

V trestním řízení správním se **neuplatňovala zásada zákonnosti**, o níž se opíral trestní proces.

C. Vybrané instituty práva platného v českých zemích

1. Trestní právo hmotné

Delikty. Trestní zákon z roku 1852 označoval jednotlivé delikty jako zločiny, přečiny nebo přestupky a podle toho diferencoval jejich postih. **Zločiny** se trestaly trestem smrti nebo žalářem. Vyžadovalo se u nich, aby pachatel jednal ve zlém úmyslu, tedy aby skutečně chtěl způsobit následek, který nastal. Trestáním zločinů stát zejména chránil své představitele, dále život a zdraví, osobní svobodu a čest občanů, vlastnické vztahy a další objekty ochrany. Méně závažné **přečiny a přestupky** se postihovaly mírnějšími tresty. Narozdíl od zločinů bylo možné některé z nich spáchat z nedbalosti.

Představitele státu chránil zejména postih velezrady, pozdvižení, vzbouření nebo veřejného násilí a archaická ochrana císaře a jeho rodinných příslušníků (zejména zločiny „*uražení Veličenstva*“ a „*urážka údů domu císařského*“).

K ochraně života, zdraví, osobní svobody a cti občanů sloužilo zakotvení různých případů veřejného násilí, vraždy, zabití, zabití dítěte, vyhnání plodu, těžkého ublížení na těle, násilného smilstva, zprznění nebo nactiutrhání (křivého obvinění).

Vlastnické vztahy chránila například ustanovení o krádeži, zpronevěře, loupeži nebo podvodu.

Náboženství chránilo ustanovení o zločinu rušení náboženství. Proti svévoli státních úředníků směřoval postih **zneužití úřední moci**.

Podle trestního zákoníku bylo možné spáchat trestné činy také tiskem (**tiskové delikty**). Proti jejich pachatelům se však postupovalo mírněji.

Přečiny a přestupky zákonodárce rozčlenil do tří skupin. Rozlišoval činy namířené proti veřejné bezpečnosti (to znamená proti veřejnému pokoji a řádu, proti veřejným zřízením a opatřením, proti opatřením ke společné bezpečnosti a proti povinnostem veřejného úřadu), proti bezpečnosti jednotlivců a proti veřejné mravopočestnosti.

Trestní odpovědnost. Za spáchání trestného činu **nenesli odpovědnost** nedospělí (do čtrnácti let věku), osoby duševně nemocné, zcela nepřičetní, opilí a ti, kdo jednali v nutné obraně, v krajní nouzi nebo v omylu (muselo jít o skutkový omyl a o delikty, které bylo možné spáchat jen

úmyslně). Trestný byl také **pokus** trestného činu. Za spáchaný trestný čin naopak mohly být odpovědny i další osoby.

Nedokonání trestného činu se posuzovalo jako polehčující okolnost.

Vedle přímého pachatele nesli trestní odpovědnost také ti, kdo jej navedli, nadržovali mu, napomáhali mu při spáchání trestného činu nebo mu předem slíbili pomoc po spáchání skutku, případně se s ním smlouvali o podílu na zisku nebo užítku.

Polehčující a přitěžující okolnosti. Polehčující a přitěžující okolnosti zákon vymezoval u zločinů na jedné straně a u přečinů a přestupků na straně druhé dosti odlišně (připomínáme, že zákon měl dvě „obecné části“).

U zločinů se považovaly za **polehčující okolnosti** vedle nedokonání zločinu věk do 20 let, bezúhonnost, svedení k činu jinou osobou, „*prudké hnutí mysli*“, dobrovolné zdržení se způsobení větší škody a způsobení nepatrné škody.

Pachateli zločinu naopak **přitížilo**, když spáchal více různých zločinů nebo určitý zločin opětovně, když byl dřív trestán za stejný zločin, když jiného svedl k zločinu nebo když byl „*původcem, návodcem nebo náčelníkem*“ skupiny pachatelů.

Tresty. V systému trestů byl nejtěžší **trest smrti**, vykonávaný zásadně oběšením. Velmi citelným trestem, ukládaným stejně jako trest smrti za zločiny, byl také **žalář**. Přečiny a přestupky se trestaly **pokutou, propadnutím věci, ztrátou práv a povolení, vězením, tělesnými tresty** (bití holí nebo metlou, zakázané roku 1867) nebo **vyhoštěním** z určitého místa nebo korunní země. Cizincům bylo možné uložit trest vyhoštění ze všech zemí soustátí.

Podle podmínek výkonu se rozlišovaly dva stupně **žaláře**, přičemž druhý stupeň (těžký žalář) se vykonával s okovy na nohou a v samovazbě. Podle délky se dělil na doživotní a časově omezený (od 6 měsíců do 20 let).

Trest žaláře se vykonával v **zemských věznicích**, jejichž některé objekty slouží vězeňským účelům dodnes. Zemské věznice fungovaly v Borech u Plzně, v Kartouzích (Valdicích) u Jičína, v Mírově na severní Moravě, v Praze (Svatováclavská věznice) a v Řepích u Prahy.

Trest **vězení** ukládaný soudem mohl trvat od 24 hodin do 6 měsíců a odpykával se v okresních věznicích. Podle podmínek výkonu se podobně jako žalář dělil na dva stupně. Při druhém se vězňům ukládaly posty, byli povinni pracovat a byli izolováni v samovazbě.

2. Občanské právo hmotné

Právní subjektivita. Občanský zákoník vycházel z přirozenoprávní koncepce. Každému člověku, i nenarozenému dítěti, přiznával **způsobilost nabývat práv** (právní subjektivitu) za podmínek stanovených zákonem. Zvláštní ochranu zaručoval těm, kdož „*pro nedostatek let, pro duševní vadu nebo jiné poměry nejsou způsobilí sami své záležitosti řádně spravovati*“, tedy těm, kdo vůbec neměli nebo měli **omezenou způsobilost k právním úkonům**. Poskytoval jim ji především prostřednictvím institutů **poručnictví** a **opatrovnictví**. Zákoník uznával za subjekty práva také **právnícké osoby**.

Poručníka ustanovoval soud nezletilému, aby pečoval o něj a o jeho majetek.

Opatrovníka (kurátora) dostávala osoba, která se nebyla z různých jiných důvodů schopna postarat o své záležitosti a hájit své právní zájmy. Mohli to být zejména šílenci, mentálně zaostalí, marnotratní, nenarození, nepřítomní nebo trestanci.

O **právníckých osobách** zákonodárce hovořil jako o dovolených společnostech a konstatoval, že „*požívají ... zpravidla stejných práv jako jednotlivé osoby*“ (§ 26). Jménem právníckých osob, které už ze své podstaty nemohou samy projevovat vůli, jednaly fyzické osoby, určené stanovami nebo zákonem.

Manželství. Manželství (§ 44 – 136) se podle občanského zákoníku zakládalo smlouvou, v níž „*dvě osoby různého pohlaví projevují podle zákona vůli, že budou žít v nerozlučném společenství, děti plodit, je vychovávat a poskytovat si vzájemnou pomoc*“. Manželskou smlouvu nemohli platně uzavřít „*zuřiví, šílení, blbí a nedospělí*“ (§ 48). Vedle toho zákoník vypočítával další absolutní a relativní překážky uzavření manželství. Manželství bylo možné prohlásit za neplatné, zjistil-li manžel po sňatku, že jeho žena je již těhotná s jiným mužem. Muž se považoval za **hlavu rodiny** (§ 91). Měl právo vést domácnost a povinnost poskytovat manželce a dětem přiměřenou výživu a podle potřeby je zastupovat. Zákonodárce vymezoval společná práva obou rodičů k dětem a vedle toho zvláštní práva otce. Podrobně charakterizoval postavení **nemanželských dětí** (§ 155 a násl.), které byly v životě v mnoha směrech diskriminovány. O majetku manželů se sjednávaly **manželské smlouvy** (§ 1217 a násl.), které musely mít podobu notářského zápisu. Mohly se týkat věna, obvěnění, jitřního daru, společného vlastnictví manželů, vzájemného dědění a vdovského platu. Manželství mohlo **zaniknout** několika způsoby. Vedle smrti některého z manželů nebo jeho prohlášení za mrtvého a již vzpomenutého prohlášení za neplatné (§ 94) připouštěl občanský zákoník rozluky a rozvod od stolu a lože.

K **uzavření manželství** se zpočátku vyžadoval souhlas orgánů politické správy (pro katolická manželství do roku 1867).

Za **překážky** uzavření manželství se považovaly nedostatek nutných příjmů, neudělení svolení příslušníkům ozbrojených sborů, špatné mravy, přinucení, fyzická nezpůsobilost plnit manželské povinnosti, existence jiného manželství, různost náboženství, příbuzenství a švagrovství, cizoložství, vražda manžela, formální nedostatky při uzavírání manželství.

Manželka dostala jméno svého muže a získala práva příslušející jeho stavu. Byla povinna jej následovat při změně bydliště, pomáhat mu a „*sama plnit a dáti plnit opatření mužem učiněná*“ (§ 92).

Zvláštní práva otce k dětem (§ 147 a násl.), spočívající především v rozhodování o jejich přípravě na povolání a o volbě povolání a ve správě jejich majetku.

Věno představovalo majetek, který žena přinášela do manželství, aby sloužilo k zajištění části nákladů manželského soužití.

Obvěněním bylo to, co dal manžel nebo někdo jiný manželce k zvětšení věna. Během manželství z něj manželce neplynul žádný prospěch, ale po smrti manžela se stávalo jejím vlastnictvím.

„*Dar, jenž muž slíbí dáti své manželce prvního jitra, sluje jitřní dar*“, tak charakterizoval občanský zákoník další možný předmět svatební smlouvy (§ 1232), který však v českých zemích nebyl příliš obvyklý.

V **dědické smlouvě** si mohli manželé odkázat 3/4 svého majetku, poslední čtvrtina připadla zákonným dědicům. Vdovským platem se rozumělo to, co manžel nebo někdo jiný slíbil ženě pro případ, že by ovdověla.

Rozluka (s podobnými účinky jako současný rozvod) však nebyla přípustná u manželství katolíků, která představovala naprostou většinu manželských svazků.

Při **rozvodu od stolu a lože** spolu manželé nemuseli žít, nemohli však vstoupit do nového manželství. Soudy jej povolovaly jen velmi opatrně ve zvlášť zdůvodněných případech.

Věci a věcná práva. Za **věc** v právním slova smyslu se považovalo „*všechno, co od osoby je rozdílné a slouží k potřebě lidí*“ (§ 285). Každá věc na území státu byla státním nebo soukromým statkem. Podle toho, jakým způsobem s nimi bylo možné v právních vztazích nakládat, se podobně jako v už v římském právu dělily do různých skupin. Výchozí pojmy **věcných práv** měly poněkud odlišný význam, než jim přičítáme dnes. Zákoník rozlišoval **majitele a držitele** věci. Nejvýznamnější z věcných práv bylo **vlastnické právo**. Zákon dále upravoval **držbu, služebnosti a zástavní právo**.

Jako **věci ničí** se označovaly ty, které si mohl kdokoliv присvojit. **Veřejným statkem** byly ty věci, které mohl kdokoliv užívat (cesty, řeky, přístavy, mořský břeh) a **státním jměním** vše, co bylo určeno ke krytí státních potřeb (regály, daně, cla, doly, komorní statky).

Podle toho, zda jejich hodnota pro obchod mohla být vyjádřena srovnáním s jinými věcmi, se věci dělily na **cenitelné** a **neocenitelné**, z nichž jen první mohly být předmětem soukromých práv.

V římskoprávním duchu se **rozlišovaly** věci movité a nemovité, **zužitelné** („*spotřebitelné*“) a **nezužitelné**, **dělitelné** a **nedělitelné**, věci **hlavní** a **příslušenství**, věci **hromadné** a **plody**.

Za **majitele** zákoník označoval toho, kdo měl věc ve své moci nebo úschově.

Držba. Držitelem byl takový majitel věci, který měl „*vůli ji za svou podržeti*“ (§ 309). Narozdíl od klasického římského práva se držba považovala za právo, nikoliv jen faktický stav. Občanský zákoník zaručoval, že **nikdo nesměl jiného svévolně rušit v pokojné držbě**, a to bez ohledu na způsob, jakým dotyčný držbu nabyt. K podstatě věci však držitelé žádné právo nedával.

Podle toho, zda měl držitel právní důvod k nabytí věci (tedy právní důvod „*ji za svou podržeti*“), se rozlišovalo **držení řádné** („*pořádné*“) a **neřádné** („*nepořádné*“).

Ten, kdo jinému neprávem věc násilně odňal, případně ten, kdo si pro sebe podržel jen svěřenou věc, se považoval nejen za neřádného, ale také za **nepravého držitele**.

Byl-li držitel přesvědčen, že drží vlastní věc, považoval se za **poctivého**.

Poctivý, pravý a zpravidla i pořádný držitel po nepřetržité držbě, trvající zákonem stanovenou dobu (zpravidla u movitostí 3 roky, u nemovitostí 30 let), nabýval k věci formou **vydržení** vlastnického práva.

Vlastnické právo. Vlastnické právo zákoník charakterizoval jako oprávnění „*s podstatou a užitky věci podle své vůle nakládati a každého jiného z toho vyloučiti*“ (§ 354). Vlastník mohl se svým majetkem volně nakládat, to znamenalo „*zpravidla své věci podle libovůle užívatí nebo bez užitku nechat; může ji zničití, zcela nebo z části na jiné osoby převéstí nebo bezpodmínečně se jí vzdátí, to jest ji opustití*“ (§ 362). K jedné nerozdělené věci mohlo nabyt vlastnického práva více osob (spoluvlastnictví). Vlastnictví se podle ustanovení § 380 občanského zákoníku nabývalo na základě určitého právního důvodu (přirozené svobody, zákona, smlouvy, pořízení pro případ smrti, soudního výroku) a stanoveným právním způsobem (přivlastněním, přírůstkem, odevzdáním, knihovním vkladem). **Vyvlastnit** soukromý majetek bylo přípustné jen ve veřejném zájmu („*pro obecné dobro*“) a za přiměřenou náhradu.

Meze vlastníkovy libovůle tvořila práva třetích osob, do nichž nesměl zasahovat, a zákony, které nesměl překračovat.

Předmětem vlastnického práva mohly být všechny hmotné věci, které jsou předmětem právního obchodu. Nepatřily mezi ně například vzduch, plynoucí vody a moře ve své celistvosti, mrtvolý, erární vojenské oděvy a výzbroj, veřejné statky.

Právní věda kritizovala rozlišování právního důvodu a způsobu nabytí vlastnictví a dokazovala, že zejména u originálního nabývání nemá toto striktní oddělování opodstatnění.

Služebnosti. Zákoník znal také institut služebností, tedy dílčích **věcných práv k cizím věcem**. Služebnost zavazovala vlastníka, aby „*ku prospěchu jiné osoby vzhledem ku své věci něco trpěl nebo opomíjel*“ (§ 472). Služebnosti spojené s držbou pozemku se označovaly jako **pozemkové**, ostatní jako **osobní**.

Služebnosti vznikaly **na základě smlouvy**.

Pozemkové služebnosti se dále dělily na domovní (opřít stavbu o sousední zeď, založit trám do cizí zdi, používat cizí komín a další) a na polní (právo stezky, práva spojená s přístupem k vodě, právo kácet dříví, právo honitby a další).

K **osobním služebnostem** se počítalo užívání věci (užívání věci jen pro svou potřebu), požívání (od předchozího se lišilo tím, že užívání nebylo omezeno jen na potřebu oprávněného) a bydlení.

Zástavní právo. Povahu věcného práva k věci cizí mělo také zástavní právo (§ 447 a násl.). Sloužilo k **zajištění oprávněných zájmů věřitele**. Dlužník při něm dával do zástavy určitou věc, aby se z ní věřitel uspokojil, pokud nebude dluh včas splněn. Formami zástavního práva byly **ruční zástava** a **hypotéka**.

Zastavil-li dlužník movitou věc, věřitel ji bral do úschovy nebo se ukládala u třetí osoby (**ruční zástava**).

Zastavil-li nemovitost, zřizovalo se zástavní právo soudním uložením ověřené listiny a vzniklý právní poměr se označoval jako **hypotéka**.

Smlouvy. Smluvní vztahy se opíraly o princip smluvní svobody. Ke vzniku smlouvy se vyžadoval slib, že bude něco dáno, dovoleno nebo opomenuto (nabídka, oferta), a jeho bezvýhradná akceptace. Platná byla smlouva, uzavřená osobami, které k tomu měly způsobilost a které svým souhlasem projevily svou skutečnou vůli, a směřující k možnému a dovolenému plnění.

Ve sbírce formulářů listin, smluv a podání z roku 1862 je **smlouva** charakterizována lapidárně: „*Přípověď přijatá jmenuje se smlouva (kontrakt)*“.

Za **nezpůsobilé uzavírat platné smlouvy** se považovaly pomatené osoby a děti mladší sedmi let, způsobilost jiných osob mohla být omezena (nezletilí, marnotratníci, opilci).

Nedostatek skutečné vůle nastal u toho, kdo byl k uzavření smlouvy přiveden v důsledku lstivého jednání nebo neoprávněných hrozeb druhé strany. Podobně tomu bylo v případě omylu, který se dotýkal podstatných náležitostí smlouvy a který druhá strana zavinila nebo o něm věděla.

O **nedovoleném plnění** se hovořilo, když smlouva byla v rozporu se zákonem nebo dobrými mravy.

Dědické právo. V **dědickém právu** občanský zákoník rozeznával dva dědické důvody: **vůli zůstavitele**, projevenou ve formě předepsané pro tento účel zákonem (poslední pořízení) nebo v manželské smlouvě, a **zákon**. Možnost pořizovat pro případ smrti omezovala existence **svatební smlouvy** a **institut neopomenutelných dědiců**.

Poslední pořízení mohlo mít různou formu. Zákoník umožňoval pořizovat „*mimosoudně nebo před soudem, písemně nebo ústně, písemně pak před svědky nebo bez nich*“ (§ 577). Nejběžnějšími formami byly holografický testament (tj. vlastnoručně psaný a podepsaný) a testament soudní nebo notářský (tj. vlastnoručně podepsaný testament, uložený u soudce nebo notáře).

Pořízení pro případ smrti, v němž nebyl ustanoven dědic, nýbrž jen určeny odkazy nebo nařizována jiná opatření, například určen poručník, se označovalo jako **kodicil** (dovětek).

Dědění ze zákona (§ 727 a násl.) přicházelo v úvahu, pokud zůstavitel nepořídil platný testament nebo nepořídil o celém jmění nebo opomenul neopomenutelné dědice nebo ustanovení dědici nemohli, případně nechtěli dědictví přijmout. Mohla je limitovat manželská smlouva.

Zákoník rozděloval **zákonné dědice** do šesti tříd, podle nichž byli povoláváni k dědictví. V první dědily zůstavitelovy děti a pokud zemřely, jejich potomci, ve druhé zůstavitelovi rodiče a jejich potomci, ve třetí zůstavitelovi prarodiče a jejich potomci a ve čtvrté, páté a šesté postupně první, druzí a třetí prarodiče a jejich potomci. První novela občanského zákoníka z roku 1914 omezila počet příbuzenských tříd na čtyři.

Ze zákona dědil vedle pokrevných příbuzných vždy také **pozůstalý manžel**.

Neopomenutelnými dědici byli zůstavitelovi potomci, a pokud jich nebylo, rodiče, případně prarodiče, tedy vždy jen příbuzní v přímé linii. Dětem náležela polovina toho, co by obdrželi ze zákona, předkům jedna třetina. Pozůstalý manžel měl nárok na zajištění slušného živobytí, trvajícím až do případného uzavření nového manželství.

3. Směnečné a obchodní právo

Směnky. Směnky byly **abstraktní cenné papíry**, obsahující závazek k peněžitému plnění. Musely obsahovat údaje o vystavení (čas a místo), částku, která měla být zaplacená, jméno fyzické nebo právnické osoby, která měla platit, komu, kdy a kde mělo být placeno, a konečně podpis toho, kdo směnku vystavil (vydavatele, **trasanta**). V jejím textu muselo být také výslovně uvedeno, že se jedná o směnku (zpravidla se používalo označení směnka, směnečný list nebo směnečný úpis). Vydat ji mohl každý, kdo měl způsobilost k právním úkonům. Směnky skýtal věřitelům

(**remitentům**) velkou výhodou v tom, že soudy vyřizovaly směnečné záležitosti **velmi rychle** (platebními rozkazy, ukládajícími dlužníku, aby do tří dnů zaplatil směnečný dluh a náklady řízení). Bylo s nimi možné i **obchodovat**, tedy směneční věřitelé je mohli rubopisem převádět na třetí osoby.

Podle dobové charakteristiky „*směnka jest listina v určité zákonní formě sepsaná, ve které se ten, kdo ji vydává, zavazuje, že vlastníku směnky sumu tam udanou v čase tamtéž vyznačeném na určitém místě buď sám zaplatí, nebo někým jiným vyplatiti dá*“.

Za **abstraktní** cenný papír se považovala proto, že se věřitel při vymáhání plnění nemusel před soudem dovolávat právního důvodu závazku (materiální kauzy), ale pouze existence formálně perfektní směnky. Břemeno dokazovat případnou neexistenci materiální kauzy tedy leželo na dlužníkovi.

Směnky se dělily na **vlastní**, v nichž se vydávající zavazoval, že zaplatí sám, tedy on sám byl dlužníkem, a **cizí (vydané)**, na jejichž základě měla platit třetí osoba (směnečník, **trasát**).

Zvláštním druhem cizí směnky byla směnka „*na vlastní řad*“, v níž vydavatel jmenoval sám sebe remitentem a která – aby vůbec měla smysl – musela být trasátem (směnečníkem) akceptována podpisem na směnce.

V případě **cizí směnky** dlužil vydavatel směnky pouze subsidiárně, pro případ, že směnečník stanovenou sumu nezaplatil.

Obchod. V obchodním právu vyjadřoval pojem obchodní jednání (obchod) poněkud jiný – v jednom směru užší a v druhém širší – obsah, než s nimi spojuje běžná mluva, považující za obchod každou směnu zboží za peníze nebo zboží za zboží. Ve smyslu obchodního zákona (§ 271 – 273) se totiž za obchod považovaly **v zásadě jen transakce obchodníků** (v dikci obchodního zákoníku kupců).

Vedle transakcí obchodníků představovaly obchod také **spekulační koupě** (koupě za účelem dalšího prodeje), **opatření si věci formou spekulační koupě** (spekulační prodej), **převzetí pojištění za pevnou prémii, námořní zápůjčka a burzovní obchody**.

Na druhé straně se za obchod považovaly také v běžném chápání **neobchodní činnosti**, vypočítané v § 272 (například bankovní a směnářské operace, komisionářské, zasilatelské a dopravní služby, nakladatelská činnost, provozování skladů), **pokud byly provozovány „po živnostensku“**, to znamená opakovaně a za účelem dosažení výdělku.

Pod pojem obchodu konečně spadaly také **všechny smlouvy, které obchodník uzavíral v souvislosti s provozem své obchodní živnosti**, pokud se netýkaly nemovitostí.

Obchodník (kupec). Za obchodníka (kupce) se považoval ten, kdo v obchodní živnosti vlastním jménem, opakovaně a za účelem dosažení výdělku uzavíral obchody ve výše uvedeném smyslu, Obchodníci, zapsaní u rejstříkového soudu do obchodního rejstříku, se označovali jako **plnoprávní** (zaprotokolovaní), ostatní jako **nepplnoprávní** (neprotokolovaní).

Obchodníky byly například obchodní společnosti, průmyslníci a živnostníci obchodující se svým zbožím, majitelé různých obchodních zařízení, tedy obchodníci v užším slova smyslu, hostinští, pekaři, burziáni, bankéři, směnárníci, zprostředkovatelé, speditéři nebo nakladatelé.

Plnoprávný obchodník měl právo na vlastní firmu, musel vést obchodní knihy a jeho obchodní spory příslušely před zvláštní odborný soud, jehož přisedící se vybírali z řad plnoprávných obchodníků. Do obchodního rejstříku se zapisovaly všechny společnosti s ručením omezeným a museli se zapsat i ti obchodníci, kteří překročili stanovenou výši všeobecné nebo zvláštní výdělkové daně.

Obchodní společnosti. Ve druhé polovině 19. století a na začátku dvacátého století se zákonodárci snažili usnadnit podnikání v průmyslu, zemědělství, obchodě a dalších oblastech tím, že umožňovali vytvářet **obchodní společnosti**, tedy organizační formy, v nichž se mohlo více osob sdružit a buď společně podnikat, nebo alespoň k podnikání poskytnout prostředky. Obchodní právo původně rozlišovalo **veřejné obchodní společnosti, komanditní společnosti, komanditní společnost na akcie, akciové společnosti a tiché společnosti**. Na začátku dvacátého století k nim přibýly **společnosti s ručením omezeným**.

Obchodní společnosti byly organizační formy, v nichž se mohlo sdružit více osob a buď společně podnikat nebo alespoň k podnikání poskytnout prostředky.

Veřejná obchodní společnost. Ke vzniku veřejné obchodní společnosti (čl. 85 – 149 obchodního zákoníku) stačilo podle obchodního zákoníku pouhé **faktické provozování společných obchodů** (obchodování pod společnou firmou). Zapisovala se do obchodního rejstříku.

Podle převládajícího názoru právní vědy veřejná obchodní společnost však **nepředstavovala samostatný subjekt práva** (Justitia I, č. 453 – 455). Účastníci veřejné obchodní společnosti proto vystupovali vůči třetím osobám jako samostatné subjekty. Za závazky ručili osobně a neomezeně.

Z veřejné obchodní společnosti mohli účastníci vystoupit na základě výpovědi.

Komanditní společnost a komanditní společnost na akcie. V komanditní společnosti (čl. 150 – 172 obchodního zákoníku) vedle sebe působili společníci, kteří ručili za závazky společnosti neomezeně (**komplementáři**) a společníci ručící jen do výše svého vkladu (**komandisté**). Komanditní společnosti na akcie se vedle komplementářů zúčastnili akcionáři. Zřízení komanditní společnosti i komanditní společnosti na akcie se zapisovalo do obchodního rejstříku.

Komandisté se nezúčastňovali na řízení společnosti, jejich jména se neuváděla v názvu a na zisku se podíleli v rozsahu určeném smlouvou.

Pokud se na komanditní společnosti zúčastňovali alespoň dva komplementáři, byla zároveň veřejnou společností.

Podíly účastníků **komanditní společnosti na akcie** (čl. 173 – 206 obchodního zákoníku) byly vyjádřeny nedělitelnými akciemi nebo akciovými podíly, znějícími na jméno.

Akciová společnost. Oblíbenou formou sdružování prostředků ke společnému podnikání se stala akciová společnost. Měla povahu právnické osoby, tvořené jednotlivými akcionáři, tj. osobami, které se na její činnosti zúčastňovali svými **vkklady**. Ručení akcionářů za závazky společnosti se omezovalo výší podílů. Všichni členové akciové společnosti tvořili **valnou hromadu**, na níž, opět v poměru svých podílů, rozhodovali o zásadních otázkách činnosti společnosti. V čele akciové společnosti stálo **představenstvo** (správní rada), které společnost operativně řídilo a zastupovalo navenek. Fakultativně mohli akcionáři konstituovat i dozorčí radu.

Akciovou společnost upravil císařský patent o spolcích (spolkový zákon) z roku 1852, obchodní zákoník (čl. 207 – 249) a akciový regulativ z roku 1899. Ještě v příručce Praktický advokát, vydané v první ČSR, se o ní psalo, že „*jest dnes nejvyšší formou obchodního podnikání, jest moderním projevem soukromokapitalistického řádu*“.

Vklady akcionářů představovaly jejich podíly a byly vyjádřeny počtem **akcií**. Podle počtu akcií, které mohly znít na majitele nebo na jméno, se mezi ně rozděloval zisk (**dividendy**).

Akcie měly povahu cenných papírů a obchodovalo se s nimi na burzách.

Tichá společnost. Podstatou **tiché společnosti** (čl. 250 – 265 obchodního zákoníku) byla smlouva mezi majitelem podniku a jeho tichým společníkem, který mu poskytl jistý majetkový vklad. Nejednalo se o společné podnikání, ale o pouhou kapitálovou účast na cizím podniku.

Poskytnutí vkladu zakládalo **nárok** tichého společníka **na smluvně stanovený podíl na zisku**.

Tichý společník se **nepodílel na řízení podniku** a jeho odpovědnost za ztráty smlouva zpravidla vylučovala.

Společnost s ručením omezeným. Na počátku dvacátého století se velmi rozšířilo vytváření společností s ručením omezeným. Tvořily **samostatné právnické osoby** a zapisovaly se u rejstříkového soudu. K jejich vzniku bylo nezbytné uzavřít notářsky ověřenou společenskou smlouvu. Podmínkou vzniku společnosti bylo, že každý společník složil určitý vklad. Z vkladů se vždy vytvořilo poměrně velké **základní jmění**. Za společnost s ručením omezeným právně jednali **jednatelé**. Akciové společnosti si mohly nebo musely (povinně silné společnosti s velkým počtem společníků) zřídit také **dozorčí radu**.

Společnosti s ručením omezeným byly v západní části monarchie zavedeny **podle německého vzoru** v roce 1906 (zákon č. 58 ř. z.).

Společenská smlouva povinně vymezovala název firmy a její sídlo, předmět podnikání (nesměly jím být pojišťovací obchody a politická činnost), výši základních vkladů jednotlivých společníků a výši kmenového jmění společnosti a často precizovala i způsob řízení společnosti. Při vzniku bylo třeba určit jednatele společnosti.

Podobně jako u akciové společnosti ručili společníci za závazky společnosti jen **omezeně**, v zásadě do výše svých vkladů. Podle výše vkladů se také většinou podíleli na rozhodování nejvyššího orgánu společnosti – valné hromady – a na **rozdělování zisku**.

Družstva. Družstva upravoval zákon z roku 1873 (č. 70/1873 ř. z.) a ten **výdělková a hospodářská společenstva**, jak družstva označoval, charakterizoval jako svépomocná spolčení s neuzavřeným počtem členů, jejichž účelem je podporovat živnost nebo hospodářství svých členů. Vznikala zápisem do zvláštního rejstříku a jejich organizaci a fungování upravovaly **stanovy**, přijímané členy družstva. Nejvyšším orgánem v družstvu byla **valná hromada**. Pravidelný chod družstva řídilo **představenstvo** a družstevníci mohli ustavit také **dozorčí radu**.

O družstvech můžeme říci (ostatně podobně to platí také o obchodních společnostech), že to „*jsou spolčení, jichž členové společnou akci hledí docílití výsledků, jichž by jako jednotlivci dosáhnouti nemohli*“.

V písemně vyhotovených stanovách musel být uveden název družstva (firma), z něž musel být patrný předmět činnosti a sídlo družstva. Stanovy dále upravovaly pravidla vzniku a zániku členství, práva a povinnosti členů, pravidla finančního hospodaření a vnitřní organizace družstva. Určovaly také, zda členové ručí za závazky družstva omezeně (zpravidla do výše podílu) nebo vším svým jměním.

4. Živnostenské právo

Živnosti. Pojem živnosti živnostenský zákon nedefinoval. Z kontextu však plynulo, a potvrzovala to i dobová judikatura, že se živností rozuměla jakákoliv právně a morálně dovolená výdělečná činnost (s výjimkou těch, na něž se vztahovaly jiné předpisy, tj. například tovární výroby, svobodných povolání, literární činnosti nebo zemědělského podnikání), provozovaná pravidelně, respektive trvale, na odbyt a za účelem dosažení zisku. Živnostenský řád rozeznával **osobní živnosti**, které dělil na **svobodné** a **koncesované**, a takzvané **reálné živnosti**. V rámci osobních živností později přibýly další kategorie – **řemeslné živnosti** a **obchodní živnosti vázané na průkaz způsobilosti**. Osobní živnosti se vázaly k osobě svého nositele a jeho smrtí zanikaly. S reálnými živnostmi bylo možné obchodovat a smrtí svého nositele přecházely na dědice.

K provozování **svobodných živností** nebylo třeba splňovat žádné zvláštní předpoklady. Tyto živnosti se pouze ohlašovaly (v dobové terminologii „*opovídaly*“) a úřad mohl zabránit v jejich provozování jen osobě, která nespĺňovala zákonem stanovené podmínky.

Koncesované živnosti vypočítával živnostenský zákon v taxativním výčtu, který mohl být (a byl) rozšiřován. Šlo o odborně náročné a namnoze i nebezpečné činnosti (například výroba a opravy parních kotlů, tiskařství, stavitelství, výroba a prodej zbraní a střeliva, vetešnictví, provozování soukromé detektivní kanceláře).

K provozování **koncesované živnosti** bylo třeba prokázat nejen stanovené **vzdělání**, ale také potřebné **morální a občanské předpoklady**. Provozovatel musel zajistit i odpovídající technické vybavení a podrobit svou živnost veřejné dohledu, aby se zabránilo ohrožení života, zdraví a majetku občanů, nebyl narušován veřejný pořádek, ohrožována mravnost apod. O koncesovanou živnost bylo třeba požádat a živnostenský úřad mohl zvážit, zda koncesi „*propůjčí*“.

Řemeslnickou novelou z roku 1883 zavedená kategorie **řemeslných živností** vyžadovala předložení příslušného průkazu způsobilosti. Také tyto živnosti zákon taxativně vypočítával. Zároveň však

zmocňoval ministra obchodu, aby jejich výčet podle potřeby rozšiřoval. Byly jimi pouze výrobní činnosti, k jejichž provozování bylo třeba zručnosti, nabyté odbornou přípravou a delší praxí.

Podobný režim zavedla organizační novela živnostenského řádu v roce 1907 pro novou kategorii **obchodních živností vázaných na průkaz způsobilosti**. Museli se jím prokázat například zájemci o provozování obchodu se smíšeným zbožím, s koloniálním zbožím nebo s kořením.